

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ**
ELMİ-METODİK JURNAL

2022, №3 / 273

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” humanitar elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədrisi metodikasını, onun tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik jurnaldır. İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur. Jurnal dilçilik məsələləri, metodika, qrammatika, dialektologiya, mətnşünaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, xarici ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı və folklorşünaslıq mövzularını əhatə edən bölmələrindən ibarətdir. “Nəşrlər” bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanıtılır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2022

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani language and literature" publishing original, high-quality scientific articles in Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages in all fields of linguistics and literary (including foreign literature) criticism in the field of humanities is a peer-reviewed, Open Access scientific-methodical journal that studies the methodology, its research and promotion. Published four times a year. The journal consists of sections covering linguistics, methods, grammar, dialectology, textology, Azerbaijani literature, Turkish language and literature, foreign literature, children's literature and folklore. In the section "Publications" are presented new books published in the scientific and pedagogical field. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Teaching of Azerbaijani language and literature 2022

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elnur Nəsimov, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Rüfət Əzizov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Nadir Məmmədli, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Nağıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

İrfan Erdoğan, Atılım Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Vaqif Qurbanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ənvər Abbasov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Pirah Əliyev, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

REDAKSİYA HEYƏTİ

Gülnar Əliyeva, Məsul katib

İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nuray Əliyeva, AMEA Naxçıvan bölməsi

REDAKSİYA

Könül Yadigarova, Zibeydə Səfərli, Nərmin Əliyeva, Xatirə Məmmədova, Nazlı Səmədzadə, Fəridə Əhmədova, Cəvahir Quluzadə, Ramilə İsmayılova.

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

Telefon: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences
Elnur Nasibov, Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan
Rufat Azizov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
Nadir Mammadli, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Mahira Nagiyeva, Azerbaijan State Pedagogical University
Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University
Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University
Ozcan Bayrak, Firat University, Republic of Turkey
Irfan Erdogan, Atilim University, Republic of Turkey
Vagif Gurbanov, Azerbaijan State Pedagogical University
Anvar Abbasov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
Pirali Aliyev, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Gulnar Aliyeva, Executive Secretary
Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University
Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University
Soltan Huseynoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University
Sevinj Rasulova, Baku City Education Department
Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University
Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University
Nuray Aliyeva, Nakhchivan branch of ANAS

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Zibeyda Safarli, Narmin Aliyeva, Khatire Mammadova, Nazli Samedzade, Farida Ahmadova, Javahir Guluzade, Ramila Ismayilova.

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

- 10 – 20
Nabat Cəfərova
Lügət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyası haqqında
- 21 – 28
Sevda Abbasova, Pəri Paşayeva
Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri

METODİKA

- 29 – 38
Fəridə Səfərəliyeva
“Azərbaycan dili” dərslində dil qaydalarının öyrənilməsi yolları (I sinif üzrə)
- 39 – 48
Nazilə Abdullazadə
Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının öyrədilməsi məsələləri
- 49 – 57
Könül Məmmədova
İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim prosesinin prioritet istiqamətləri
- 58 – 67
Mahirə Abdullayeva
I sinif şagirdlərinə sadə qrammatik anlayışların çalışmaları vasitəsilə mənimsədilməsi yolları

- 68 – 79
Mehriban Əlləzova
Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın bəzi məsələləri
- 80 – 88
Dürdanə Əsgərova
Müasir şəxsiyyətin formalaşdırılmasında müəllimin rolu

Q R A M M A T İ K A

- 89 – 98
Səminə Abdullayeva
Atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə mətni məna və norma

A Z Ə R B A Y C A N Ə D Ə B İ Y Y A T I

- 99 – 108
Minaxanım Nuriyeva Təkləli
Ədəbiyyatımızda Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün bədii təqdimi

CONTENTS / № 3, 2022

L I N G U I S T I C I S S U E S

- 10 – 20
Nabat Jafarova
About the technology of enriching the vocabulary stock
- 21 – 28
Sevda Abbasova, Peri Pashayeva
Psychological features of the formation of students' speech culture

M E T H O D S

- 29 – 38
Farida Safaraliyeva
Ways to teach lingual rules in the Azerbaijani language textbook (for the primary grade)
- 39 – 48
Nazile Abdullazade
Issues of teaching Azerbaijani literature in the works of Abdulla Shaig
- 49 – 57
Konul Mammadova
Priority directions of modern teaching process in Azerbaijani language lessons in primary classes
- 58 – 67
Mahira Abdullayeva
Simple grammatical concepts for children in the first grade ways of mastering through studies

- 68 – 79
Mehriban Allazova
Some issues of interdisciplinary and monodisciplinary integration in the teaching of the Azerbaijani language
- 80 – 88
Durdana Askerova
The role of the teacher in the development of modern personality

GRAMMAR

- 89 – 98
Samina Abdullayeva
Text meaning and norm in the proverbs and parables

AZERBAIJANI LITERATURE

- 99 – 108
Minakhanim Nuriyeva Tekleli
On the artistic presentation of the period of Caucasian Islamic Army and Azerbaijan Democratic Republic in our literature

Lügət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyası haqqında

Nabat Cəfərova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərə çalışma və mətnlərdəki çətin sözləri seçmə vərdişini aşılamaq lazımdır. Bunun üçün xüsusi dərs saati ayırmaq lazım gəlmir. Müəllim ilk dərs günündən etibarən bu işə müəyyən qədər yer verməlidir. O, Azərbaycan dili üzrə dil qaydaları və həmin qaydalara aid çalışmalar üzrə iş apararkən bunu unutmamalı, verilmiş mətnlərin oxunuşunda, yeni mövzu öyrədilərkən, digər fənlərin tədrisində integrativ olaraq ayrı-ayrı mövzular keçilərkən çətin sözlərin seçilməsinə və onların izahına xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlərdə sözə həssas münasibət məhz bu şəkildə yaradılmalıdır. Sözlər xarakteri, nitqdəki mövqeyi və şagirdə tanış olub-olmamasından asılı olaraq izah edilməlidir. Belə olduqda şagirdlər tanış olmadıqları sözləri leksik-semantik cəhətdən dərk edir, onları öz aktiv leksikonlarına daxil edir və müxtəlif nitq situasiyalarında onlardan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmiş olurlar.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, söz, leksika, lügət ehtiyatı, tədris prosesi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.06.2022

qəbul edilib: 01.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

About the technology of enriching the vocabulary stock

Nabat Jafarova

Doctor of Pedagogical Sciences. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

ABSTRACT

In the process of teaching the Azerbaijani language, it is necessary to instill in students the habit of working and finding difficult words in the text. You don't need to set aside time to learn difficult words. The teacher should give some space for this work from the first day at school. When working on one or another language rule or works on the Azerbaijani language, one should not forget to pay special attention to the selection, finding and explaining difficult words when reading a particular topic when reading given texts, integratively when teaching other subjects. must perform. This is how students should be sensitive to words. In the process of teaching the Azerbaijani language, the teacher must determine in advance the time for explaining the words. Words should be explained depending on the character, position in speech, and also on whether the student is familiar. In this case, students understand unfamiliar words lexically and semantically, include them in their active vocabulary, acquire the ability to use them in different speech situations.

KEYWORDS

Azerbaijani language,
words, lexicon, stock
of vocabulary,
teaching process

ARTICLE HISTORY

Received: 03.06.2022

Accepted: 01.07.2022

Giriş / Introduction

Lüğət üzrə işin məzmunu geniş olduğundan onun bütövlükdə və istənilən səviyyədə həyata keçirilməsi heç də asan başa gəlmir. Konkret olaraq bu və ya digər sinifdə oxuyan şagirdin söz ehtiyatı tam və dəqiq müəyyən edilmədiyindən onu zənginləşdirmək işini müəyyənləşdirmək də çətinlik yaradır. Digər tərəfdən, lüğət ehtiyatını zənginləşdirən mənbələr o qədər çoxdur ki, onları konkret şəkildə tətbiq etmək mümkün olmur.

Qeyd edək ki, şagirdlər gün, həftə, ay, il ərzində müxtəlif əşya və hadisələrlə qarşılaşır, bunların birbaşa iştirakçısı və ya şahidi olur, müxtəlif mənbələrdən yeni məlumatlar alır, yeni mövzular, mətnlər oxuyur, müəllim, valideyn və yaşadlarının dilindən yeni söz və ifadələr eşidərək onları mənimsəyirlər. Qloballaşan dünyanın diktəsi, elmi-texniki inkişaf, müasir virtual aləm və təhsildə yeni yanaşmalar səbəbindən şagirdlərin lüğətinin inkişaf dinamikası bir an belə hərəkətsiz qalmır. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə ciddi ehtiyac duyulur. Belə ki, əhatə olunan varlığı, anlayışları, dil qanunlarını anlamaq üçün tədris prosesində şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zəruridir. Çünki nitqimizi təşkil edən sözlər fikrin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Odur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin leksik bazası genişləndirilməli, nitqimizi təşkil edən anlayışları, dil qanunlarını adlandıran sözləri mənimsəmə qayğısına qalınmalıdır ki, onlar fikir və düşüncələrini digərlərinə ötürə bilsin, müzakirə, diskussiya və debatlarda mülahizələrini bölüşüb təqdimatlar etməyi bacarsınlar. Belə deyə bilərik ki, Azərbaycan dili dərslərində lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək və lüğət üzrə iş tədrisin mühüm bir hissəsini təşkil etməlidir.

Nitqin əsas vahidi sözdür. Sözlər isə nitqdəki fəallığına, mənşəyinə, söz qruplarına və semantikasına görə bir-birindən fərqlənir. Onların leksik-semantik xarakterini anlamaq üçün şagirdlərdə dil duyumu bacarığı formalaşdırılmalıdır. Bu proses hər bir sözə və onun mənasına şüurlu yanaşma ilə müşayiət edilir. Dil duyumunun formalaşması şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində mühüm faktordur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə işin təşkili istənilən səviyyədə deyildir. Məktəb dərslərində leksika ilə bağlı müəyyən biliklərin verilməsi, bu mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən məlumatlardan neçənci siniflərdə, hansı həcmdə, necə formada istifadə edilmə məsələsi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının qarşısında duran problemlərdən biridir.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda dilimizdəki sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri nəzəri aspektdən S.Cəfərov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, T.Əfəndiyeva, A.Qurbanov, H.Həsənov, B.Xəlilov, N.Məmmədov və digər alimlər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Metodist alimlərdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, H.Balıyev, V.Qurbanov, A.Rəhimov, N.Cəfərova və başqaları nitqimizi təşkil edən sözlərin leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi metodikasını işləmişlər. Lakin qeyd edək ki, bu sahə üzrə bəzi boşluqlar hələ də nəzərə çarpır.

Nitq inkişafının ilkin mərhələsi olaraq ayrı-ayrı sözlər üzərində əməliyyatlar incə leksik-üslubi bir məsələdir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək dedikdə, onların bir çox hadisə, əhvalat və əşyalar haqqında daha ətraflı məlumat verməsi, sualları cavablandırması, ünsiyyətə girə bilməsi, oxu prosesi zamanı məzmunun dərk olunmasında çətinlik çəkməməsi və s. nəzərdə tutulur. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının qənaətbəxş olmaması üç cəhətlə bağlıdır:

- lüğət ehtiyatının zəngin olmaması ilə;
- qeyri-fəal lüğət ehtiyatında olan sözlərin mənalarını anlamamaqla;
- fəal lüğət ehtiyatında olan sözlərin hansının münasib olduğunu müəyyənləşdirməkdə qarşılaşdıqları çətinliklərlə [Cəfərova N. Bakı, 2019].

Lüğət üzrə iş zamanı üzərində əməliyyat aparılacaq sözləri seçib müəyyənləşdirmək ən zəruri problemlərdən biridir. Müşahidələr göstərir ki, çox vaxt bu və ya digər mətni oxuduqda orada çətin, mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan sözlərə diqqət yetirilir. Mətnlərin sonunda bəzi çətin sözlərin izahı verilir, lakin belə sözlər, adətən, şagirdlərin diqqətini cəlb etmir. Şagird bu sözlərin mənasını öyrənməyə cəhd göstərmir, çünki ona elə gəlir ki, onların mənasını bilir. Müəllim isə şagirdin bu sözlərin mənasını bilib-bilmədiyini müəyyənləşdirə bilmir, çünki onlar bu və ya digər sözün mənasının açıqlanmasına dair müəllimə heç bir sual vermirlər. Müəllim, əlbəttə, lüğət üzrə işi şagirdlərin öhdəsinə buraxmamalıdır. Əslində, dərslikdəki və ya digər mövzu ilə əlaqədar sözlərdən hansılarının şagirdlər üçün tanış olmadığını, yaxud az tanış olduğunu ayırmaq məqsədi ilə müəllim şagirdlərin söz ehtiyatını müəyyənləşdirməli və həmin mövzu ilə əlaqəli onların lüğət ehtiyatına daxil edilməli yeni sözləri aydınlaşdırmalıdır. Müəllimin hansı sözləri izah etməli olduğu haqqında bəzi fikirlər də mövcuddur. Belə ki, bir çox psixoloq və metodistlər iddia edirlər ki, uşaqla ünsiyyət zamanı mənası izah edilməyən heç bir söz istifadə edilməməlidir. Bir qrup psixoloq və metodistlərin fikrincə isə, onlara mətnə ancaq zəruri sözlərin, yəni mətnin məzmununu açan, onun dəqiq başa düşülməsinə kömək edən sözlərin mənası izah edilməlidir. Birinci qrup psixoloq və metodistlərin tələbini yerinə yetirmək praktik cəhətdən çətinidir və bu, çox vaxt

mümkün olmur. Çünki müəllim həmin tələbə riayət edərsə, bəzən dərs bütünlüklə lüğət üzrə işə sərf olunur. Digər tərəfdən mücərrəd mənalı elə sözlər var ki, onları bir dərs saatında şagirdlərə izah etmək mümkün deyil. Məsələn, həsrət, orman, zəfər, iftixar, qüdrət, hiss və s. sözlərin mənasını onlara tək söz kimi izah etmək çətindir, bu tip sözlər yalnız kontekst daxilində öz həqiqi mənasını tapır, yəni anlaşılır.

Böyük rus metodisti K.D.Uşinski yazırdı: “... balaca oxucuya hər şeyi izah etməyə çalışaraq, bəzən də boş bir hekayəyə olduqca müxtəlif izahat verən şəxs pedaqoji nöqteyi-nəzərdən düzgün hərəkət etmir” [Uşinski K.D. Bakı, 1953].

Professor Y.Ş.Kərimov isə qeyd edirdi: “Dərslərdəki mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan bütün sözlərin hamısını ucdantutma izah etməyin mənası yoxdur. Ən zəruri, vacib, mətnin başa düşülməsi ilə bağlı olan sözlərin izahına fikir verilməlidir. Çünki oxunan mətdə mənası uşaqlara məlum olmayan və ya mövzu ilə sıx bağlı olan bir sözün izah edilməməsi, bütövlükdə mətnin məzmununun başa düşülməsinə mane olur” [Kərimov Y.Ş. Bakı, 2003]. Məsələn, “Xaqani” mətnində *xaqan*, *pişvazına çıxmaq*, *təzim etmək* sözlərinin mənası izah edilməsə, doğrudan da, həmin mətnin məzmununu anlamaq çətindir [İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. Bakı, 2011]. Yaxud “Qaraca çoban” mətnində *oğuz*, *yağmalamaq*, *kafir* sözlərinin izahı mütləqdir, əks təqdirdə şagirdlər mətni başa düşməyəcək və ya çətin qavrayacaqlar [İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Bakı, 2012].

Professor Y.Ş.Kərimov sözlərin seçilməsi prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyi məsləhət bilirdi:

- Sözün məzmunla nə dərəcədə əlaqədar olması nəzərə alınmalı;
- Şagirdlərin nitq inkişafı səviyyəsi nəzərə alınmalı;
- Sözün çoxmənalılığı, çalarlığı nəzərə alınmalı;
- Sözün həqiqi və məcazi mənada işlədilməsi nəzərə alınmalı;
- Sözün digər sözlərlə birlikdə işlənməsi nəzərə alınmalı;
- Sözün morfoloji quruluşu nəzərə alınmalı;
- Sözün izah edilmə imkanları nəzərə alınmalı;
- Sözün morfoloji və etimoloji təhlili nəzərə alınmalı;
- Bir dərsdə çox sözün izahına yol verilməməlidir və s. [Kərimov Y.Ş. Bakı, 2003].

Buraya bəzi məqamları da əlavə etmək məqsədəuyğundur. Məsələn:

- sözün kontekst daxilində izah edilməsi;
- sözün çətinlik dərəcəsinin nəzərə alınması;
- sözün nitqdə işlənmə səviyyəsinin nəzərə alınması;

- sözün sözyaratma imkanlarının nəzərə alınması;
- sözün uyğun sözlərlə müqayisə edilməsi;
- cümlədə buraxılmış sözün müxtəlif variantlarından istifadə edilməsi və s. [Cəfərova N. Bakı, 2019].

Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədi ilə sözləri seçərkən ona həssas münasibət bəsləməyi şagirdlərə aşılamaq ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin əksəriyyəti mətnə verilən çətin sözləri müstəqil şəkildə izah edə bilirlər. Çox vaxt müəllim sinfə müraciət edərək soruşur:

– Uşaqlar, bu mətnə sizə aydın olmayan söz varmı?

– Xeyr, müəllim, yoxdur, – deyərək şagirdlər cavab verirlər. Həmin cavab müəllimi arxayınlaşdırmamalıdır. Çünki şagirdlərə asan görünən sözlərin izahı onlardan soruşulduqda, cavab qənaətbəxş olmur və ya sual cavabsız qalır. Özünü mətndəki sözlərin mənasını bilən kimi göstərən şagirdlər çətin sözləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir, bəzən həmin sözlərin düzgün izahını belə verə bilmirlər. Odur ki, müəllim lüğət işini şagirdlərə həvalə etməməli, özü bu işi daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bəzi müəllimlər təlim prosesində bir neçə çətin sözü izah etməklə lüğət üzrə işi bitmiş hesab edir, yaxud əksinə, mətndəki bütün sözləri izah etməyə çalışaraq vaxt itkisinə yol verirlər.

Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə iş geniş yer verilməlidir, çünki lüğətin zənginliyi nitqin zənginliyinin əsasını təşkil edir. Müəllim lüğət üzrə iş apararkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- izah edilən sözün məzmunu və dil təlimi ilə bağlılıq dərəcəsi;
- izah edilən sözün xarakteri, çətinlik dərəcəsi;
- izah edilən sözün izahı yollarının məqsədəuyğunluğu;
- izah edilən sözün şagird təfəkkürünün inkişafına təsiri;
- izah edilən sözün aktiv və ya passiv lüğətə daxiləlmə məsələsi və s.

Müşahidələr onu da göstərir ki, şagirdlərin mənası onlar üçün çətin anlaşılan sözləri seçməsi keçici xarakter daşıyır. Bir qayda olaraq, şagirdlər mətnin əsas məzmununa daxil olmağa mane olan sözləri seçə bilirlər. O sözləri ki, mənasını dəqiq bilmədən mətnin məzmununu anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bunun əksinə olaraq, o sözlər ki, mətnin öyrənilməsinə maneçilik törətmir və ya şagirdlərin yarımçıq da olsa, o sözlər barədə məlumatları vardır, yaxud həmin sözlərin kontekst daxilində təxminən hansı mənəni ifadə etdiyi şagirdlərə məlumdur onlara az əhəmiyyət verilir. Əlbəttə, lüğətin zənginləşdirilməsi üzrə işdə belə yanaşma düzgün deyildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, müəllim şagirdlərin mənasını bilmədiyi sözlər üzərində iş apararkən ilk növbədə mətnin məzmununu, ideyasını, bədii zənginliyini, hadisənin

baş vermə səbəbini, əsas surətlərin hərəkətini düzgün anlamağa imkan verən, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən, praktikada işlənmə dairəsi geniş olan sözlər üzərində dayanmalı, digər sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini də diqqətdən kənar saxlamamalıdır. Sözlərin izahı zamanı aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

- İzah edilən sözün şagirdlərə tanışlıq dərəcəsi hansı səviyyədədir?
- Sözün işləndiyi kontekstdə rolu; yəni həmin sözün izahı kontekstin məzmununu açmaqda nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?
- Sözün izahedilmə imkanı; yəni sözü izah etmək olarmı? Olarsa, bu hansı yolla baş verir?
- Sözün mənasının, mücərrəd və ya konkretliyinin müəyyən edilməsi nəzərə alınarmı?
- Sözün nitqdə işlənmə dairəsi necədir?
- Şagirdlərin ümumi inkişafı, fərdi xüsusiyyətləri, yaşı, psixoloji vəziyyəti və hazırlıq səviyyəsi həmin sözü qavramağa imkan verirmi?

Qeyd olunan suallar nəzərə alınmaqla Azərbaycan dili dərslərində mənası çətin anlaşılan sözlər üzərində ciddi iş aparılmalıdır. Məlumdur ki, sözün mənasını izah edə bilməmək nitq inkişafı sahəsində ciddi nöqsandır. Sözün anlama mexanizmi mürəkkəbdir. İlk dəfə bu mexanizmi kəşf edən akademik İ.M.Seçenov göstərirdi ki, sözün mənasının mənimsənilməsi sözlər və konkret qıcıqlandırıcılar arasında əlaqələrin yaranması yolu ilə baş verir. Onun fikrincə, sözün mənasının başa düşülməsi həssaslıq, duya bilmək, maddi varlığı bilavasitə qavramaq işində başlıca rol oynayır.

Ümumiyyətlə, hər cür dərk etmə prosesi sözlə bağlıdır. Sözün mənasının başa düşülməsi təfəkkür prosesidir ki, varlıq bu prosesdə öz əksini tapır, əşya və hadisələr haqqında şagirdlərin bilikləri təkmilləşir. Anlama qavrayışın nitq və sözlə əyaniləşdirilməsi prosesi vasitəsilə baş verir. Demək, şagird sözü anlamalı, onun mənasını başa düşməlidir. Bunun üçün isə şagirdin şüurunda həmin mənaya uyğun əşya və hadisələr əks (təsəvvür və anlayış) olunmalıdır. Yəni söz varlığa uyğun gəlməlidir. Şagirdlər sözün mənasını başa düşməklə, onunla ifadə olunan əşya və hadisələr arasındakı əlaqələri də öyrənirlər. Sözün mənasının açılması və onun dəqiqləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üç cəhət nəzərə alınmalıdır:

- 1) sözün başa düşülməmə səbəbi;
- 2) mətnin xarakterindən asılılığı;
- 3) bu və ya digər əlamətə görə başqa sözlərlə əlaqəsi.

Mənası şagirdlərə aydın olmayan və ya az aydın olan sözlərin izahında aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- Əyanilikdən istifadə etməklə sözlərin izahı; hər hansı sözlə ifadə edilən əşya şagirdlərə aydın olmadıqda, onların heç görmədikləri və ya başqası ilə qarışdırdıqları əşyaları izah etmək üçün onların özünü, şəklini, müqəvvasını və ya modelini şagirdlərə göstərmək olar. Məsələn: çəltik, kətmən, tırtıl, pöhrə, saplaq, pulcuq, şanapipik və s.
- Sinonim və antonimlərdən istifadə etməklə sözlərin izahı; bu üsuldən o zaman istifadə etmək olar ki, tanış olmayan və ya az tanış olan sözü bir sözlə aydınlaşdırmaq mümkün olsun. Məsələn: cəsur – qoçaq, hündür – uca; cəsur – qorxaq, hündür – alçaq və s.
- Tanış olmayan əşya və hadisə adının uşaqlara tanış olan əşya və hadisə adı ilə müqayisəli izahı; məsələn: qırov – qar, mərmə – bomba, çala – çuxur və s.
- Növün cinslə və ya əksinə, cinsin ona daxil olan növlərlə izahı; məsələn: həşərat – böcək, tərəvəz – kələm, mebel – stol, pomidor – tərəvəz və s.
- Sözü tərkibinə görə izahı; məsələn: çayxana – çay – içməli çay, xana – ev (çay evi); ləpədöyən – ləpə – kiçik dalğa, döyən – dalğanın çatdığı yer (kiçik dalğanın çatdığı yer) və s.
- Sözü müəllim tərəfindən təsvir vasitəsi ilə izah olunması; məsələn: cığır – kiçik dağ yolu, sovqat – hədiyyə və s.
- Sözü başqa dildə şagirdlərə tanış olan qarşılığı ilə əvəz etməklə izahı; məsələn: qayıq – lodka, mətbəx – kuxna, siçan – mışka və s.
- Bir çox hallarda sözü mənasını izah edərkən bu üsulların bir neçəsindən kompleks şəkildə istifadə daha yaxşı nəticələr verir.
- Fəal təlim üsullarından istifadə lüğətin zənginləşdirilməsinin optimallığını və səmərəliliyini daha çox artırır; məsələn: klaster, Venn diaqramı, söz assosiasiyası, rollu oyunlar, səhnələşdirmə, müzakirə, debat, suallar, anlayışın çıxarılması və s.

Müəllimlər adətən sözü ən sadə, hamıya məlum olan mənasını izah edirlər. Uşaqlar hələ məktəb dövründə hər bir sözü öyrənərkən onu dilimizdə möhkəmlənmiş mənada başa düşür və işlədirlər. Məsələn: çörək, su, ağac, kitab, ev və s. Lakin uşağın inkişafı prosesində sözü ifadə etdiyi varlıq, əşya, hadisə, əlamət və əlaqələrin dərinliyi, tamlığı dəyişir, beləliklə, uşaqlar sözlərin mənə genişliyini mənimsəməyə başlayırlar. Məsələn, şagirdlər *cərrəyan* sözü *tok* mənasında başa düşür, sonralar isə onun elmi mənasını mənimsəyirlər.

Bir sıra təbiət hadisələri və ictimai hadisələri izah edərkən onların da elmi mənalarını şagirdlərə izah etmək lazım gəlir. Məsələn, duman, şəh, şimşək, ildırım, quldar, mülkədar və s. bu qəbildən olan sözlərdir. Təcrübə göstərir ki, sözün mənasının müqayisəli izahı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən, bənzər sözlərin müqayisəli təhlili təcrübədə özünü faydalı iş növü kimi göstərir. Professor A.Rəhimov bənzər sözlərin öyrədilməsində müqayisə metodundan aşağıdakı hallarda istifadə etməyi məsləhət bilirdi:

- mənaca yaxın olan sözlərin müqayisəli öyrədilməsi;
- formaca oxşar (yaxın) olan sözlərin mənalarının müqayisəli öyrədilməsi;
- həm mənə, həm də formaca oxşar (yaxın) olan sözlərin mənalarının müqayisəli öyrədilməsi [Rəhimov A.N. Bakı, 2003].

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər öz nitqlərində mənaca bu və ya digər şəkildə bir-birinə yaxın olan sözləri çətinliklə fərqləndirir, praktik danışıqda onları düzgün, dəqiq və yerinə uyğun ifadə edə bilmirlər. Belə ki, hər bir söz xüsusi növ qıcıqlandırıcı olmaqla şagirdlərin şüurunda keçmiş təcrübə əsasında yaranan bu və ya digər assosiasiyaya səbəb olur.

Tələffüz və mənaya görə yaxınlıq əsasında yaranan assosiasiya çox vaxt sözün mənasının yanlış başa düşülməsinə səbəb olur. Ona görə də belə sözlərin müqayisə edilməsi mənanın düzgün başa düşülməsinə imkan verir. K.D.Uşinski yazırdı: “Əgər xarici aləmin hər hansı əşyasının aydın başa düşülməsini istəyirsinizsə, onu ən çox bənzər hadisələrdən fərqləndirin və ona ən uzaq oxşarlığı tapın. Yalnız o zaman siz əşyanın bütün mühüm əlamətlərini aydınlaşdırma bilərsiniz. Bu, əşyanı başa düşmək deməkdir”.

Şagirdlərin qarşılaşdığı mənə və forma cəhətdən bənzər olan, müqayisə vasitəsi ilə öyrədilməsi məsləhət görülən sözlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Mənaca bir-birinə yaxın olan sözlər: ceyran-cüyür, güldan-dibçək, səfər-səyahət, ev-mənzil, vağzal-stansiya, dərs-məşğələ və s.
2. Formaca bir-birinə yaxın olan sözlər: həyat-həyəət, sürət-sürət, ədəbi-əbədi, həkim-hakim, şəriət-şərait, mübahisə-müsahibə və s.
3. Həm mənə, həm də formaca yaxın olan sözlər: vərəq-vərəqə, hərəkət-hərakat və s.

Bütün bu sözlər yeri gəldikcə müqayisəli şəkildə izah edilməlidir. Müəllim mətn üzərində leksik-semantik iş apararkən belə sözləri əvvəlcədən seçməli və mövzu ilə əlaqədar öyrədiləcək sözləri əvvəlcədən planlaşdırmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən, onlara tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin izahında faydalı sayılan çalışmalardan biri də lüğət məntiqi çalışmalardır. Təcrübə göstərir ki, cins və növ anlayışları arasında münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə (qruplaşdırma və təsnif etmə) həsr olunmuş belə çalışmalar həm şagirdlərin mücərrəd təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm də mücərrəd sözlərin izahında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məntiqi-lüğət çalışmaları, əsasən, aşağıdakı əməliyyatlar yerinə yetirilir:

- bir və ya bir neçə növ anlayışın cins anlayışına daxil edilməsi;
- müxtəlif cins anlayışına daxil olan iki anlayışın müqayisə edilməsi;
- əşyaların müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılması;
- əşyanın tərkib hissələrinə ayrılması;
- iki-üç əşyanın bir neçə əlamətinə görə müqayisə edilməsi;
- əşyaların qruplara ayrılması;
- əşyaya yeni tərifin verilməsi və s.

Bir çox hallarda müəllim sözü kontekst xaricində, yəni ayrılıqda izah edir, söz isə kontekstdə fərqli mənə daşır. Çünki söz həqiqi mənasını kontekstdə tapır. Nəticədə, sözün mənası açılmır və şagird onun mənasını dəqiq anlaya bilmədiyi üçün kontekstin də mənasını düzgün başa düşə bilmir. Tanış olmayan və ya az tanış olan sözlərin mənalarının aydınlaşdırılmasında ən mühüm məsələlərdən biri sözün kontekst tərkibində izahıdır. Azərbaycan dili təlimində lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyasına nitqimizi təşkil edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin şagirdlərə çatdırılmasında həm ənənəvi, həm də fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi tendensiyasının qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilməsinin inkişaf etdirilməsi daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərova N. (2020). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, ADPU nəşri. 404 s.
2. Cəfərova N. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, ADPU nəşri. 430 s.
3. Əhmədov B.B. (1990). Leksika məsələləri. Bakı, Maarif. 140 s.
4. Əliyev K. (1981). Köməkçi nitq hissəsinin üslubi xüsusiyyətləri. Metodik göstəriş. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti. 58 s.
5. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. (2012). Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab. 207 s.
6. İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. (2011). Azərbaycan dili. (4-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab. 224 s.
7. Kərimov Y.Ş. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir. 520 s.
8. Rəhimov A.N. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı, Nurlan. 408 s.
9. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). Bakı, Azərbaycan qəzeti, 5 sentyabr.
10. Uşinski K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. (Rus dilində). Bakı, Azərnəşr. 311 s.
11. Виноградов В.В. (1978). Лексические вопросы перевода художественной прозы. Москва, Изд-во МГУ. 174 с.
12. Махмудова О.О. (1979). Некоторые формы работы по закреплению изученной лексики и синтаксических конструкций в начальных классах азербайджанской школы. Начальная школа, № 3, с.3-26.
13. <http://anl.az/down/meqale/palitra/2014/iyul/382472.htm>
14. <http://seadetazerb.com/?p=720>

Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri

Sevda Abbasova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Pəri Paşayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: p.semsizade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

XÜLASƏ

Şəxsiyyətlərarası münasibətləri uyğun şəkildə qurmaq uşağın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edir ki, bu da öz növbəsində onların uğurlu sosiallaşmasını, insanlarla olan ünsiyyət ehtiyacını ödəyir. Kiçik yaşlı məktəblilər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasında ciddi çətinliklər yaşayırlar: onlar öz yaşlıları ilə necə əlaqə quracaqlarını, digər insanlarla yaratdıqları əlaqəni necə qoruyub saxlayacaqlarını, sevdikləri və bəyənmədikləri haqqında adekvat fikirlər söyləyə bilmədikləri üçün tez-tez münaqişə yaradır, başqaları ilə aqressiv davranır və buna görə də tənha qalmağı üstün tuturlar. Məqalədə şagirdlərdə nitq mədəniyyəti bacarıqlarının formalaşdırılmasından bəhs edilir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq mədəniyyəti,
ünsiyyət,
şəxsiyyətlərarası
münasibətlər,
intonasiya, ifadəlilik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.06.2022

qəbul edilib: 11.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Psychological features of the formation of students' speech culture

Sevda Abbasova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

Peri Pashayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: p.semsizade@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

ABSTRACT

Proper interpersonal relationships create a favorable environment for the development of the child, which in turn meets their successful socialization and the need to communicate with people. Younger students have serious difficulties in building interpersonal relationships: they often create conflicts because they do not know how to communicate with their peers, how to maintain relationships with other people, how to express adequate opinions about their likes and dislikes, and are aggressive with others. Therefore, they prefer to be alone. The article discusses the formation of students' speech culture skills. It is noted that students must be able to express their ideas clearly and competently, to speak competently and politely, to follow the norms of literary language, to use the rules of speech etiquette, to use the means of intonation and expression.

KEYWORDS

speech culture, communication, interpersonal relationships, intonation, expressiveness

ARTICLE HISTORY

Received: 10.06.2022

Accepted: 11.07.2022

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə ünsiyyət ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Çünki insan fəaliyyətinin səmərəliliyi, uğurlu sosiallaşma və həyatı məqsədlərin yerinə yetməsi məhz bundan asılıdır. Bu mənada, şagirdlərin ətraf aləmə – insanlara, hadisələrə, faktlara olan marağı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əsasən də kiçik yaşlı məktəblilər özlərinə həm tanış olan, həm də tanış olmayan mühitdə müxtəlif fəaliyyətlərlə qarşılaşır və onlara maraq göstərirlər.

Təhsil aldıqları müddət ərzində kiçik yaşlı şagirdlərin inkişafında ən mühüm nailiyyətləri xarakterizə edən, sonrakı yaş mərhələsində onların inkişafını təmin edən və bu inkişafın təməlinə dayanan psixoloji keyfiyyətlər formalaşır. Psixoloq-alim Ə.Əlizadə qeyd edir ki, ibtidai məktəb yaşında “uşağın insanlarla münasibətlərinin yenidən qurulması baş verir, çünki təhsil fəaliyyətinin başlanğıcı uşağın böyüklər və həmyaşıdları ilə münasibətlərini yeni şəkildə müəyyən edir. Reallıqda sosial münasibətlərin iki sferası var: “uşaq – böyük” və “uşaq – uşaqlar”. Bu sferalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 2010].

Məlumdur ki, məktəb nitq inkişafı ilə bağlı şagird qarşısında yeni tələblər qoyur. Məsələn, şagird dərstdə suallara cavab verərkən onun nitqi savadlı, ifadəli, fikri isə aydın və yığcam olmalıdır. Uşaq məhz məktəbdə bu və ya digər situasiyalarda nitq etiketlərindən (“sağ ol”, “təşəkkür edirəm”, “zəhmət olmasa deyin”, “icazə verin sizə sual verim” və s.) istifadə edir, müəllim və digər şagirdlərlə münasibət yaratmaq üçün nitqini düzgün şəkildə qurmağa çalışır. Belə ki, onlar ünsiyyət qurmağı, empatiya göstərməyi bilir, davranışlarını müəyyən dərəcədə idarə etməyi bacarır, etik davranışın əsas qaydalarına əməl edir, gündəlik həyatda, oyunda və dərstdə qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdin nitq inkişafına onun müəllimləri, həmyaşıdları və ailəsi təsir edir. Məktəbə daxil olan uşaq tamamilə yeni bir mühitə düşür, artıq onun daimi vəzifələri olur. Belə ki, müəllimləri, ailəsi, qohumları, hətta yad insanlar uşaqla bu istiqamətdə ünsiyyət qurmağa başlayırlar.

İbtidai məktəb yaşlı şagirdlərin ünsiyyət bacarıqları və vərdişləri yeni sosial şəraitdə – böyüklər tərəfindən xüsusi olaraq təşkil edilən təhsil mühitində inkişaf edir. Məktəbə qədəm qoyduğu ilk gündən başlayaraq şagird sinif yoldaşları və müəllimləri ilə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu əlaqə müəyyən dinamik inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir. Şagird məktəb mühitinə daxil olduqda sosiallaşmanın həlledici amili kimi təlim fəaliyyətlərinin mənimsənilməsi, məcburi təlim bacarıq və vərdişlərinin inkişafı baş verir. Buna paralel olaraq, şagird əhəmiyyətli

sosial təcrübənin mənimsənilməsi prosesinə – məktəbdə formalaşan şəxsiyyətlərarası münasibətlərə qoşulur. Bunun sayəsində onun emosional və sosial həyatı inkişaf edir, özü haqqında təsəvvürü, həmçinin başqalarının onun haqqında nə düşündüyü fikri formalaşır. Məktəbdə əsas bilik obyektlərindən biri müəllim və şagirdlərin davranışdır. Davamlı ünsiyyət prosesi şagirdi insanların hərəkət və davranışları haqqında düşünməyə vadar edir; o daim ünsiyyət zamanı yaranan bilikdən fəal istifadəni təşviq edir və hər addımda şagirdə onun ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə bacarığından hansının doğru, hansının isə yanlış olduğunu göstərir.

Məktəbə qədəm qoyana qədər uşaqlar müəyyən söz ehtiyatına malik olur ki, məhz bu dövrdə müəllimin vəzifəsi onların yaddaşını nitq vasitələri ilə zənginləşdirmək deyil, nitq fəaliyyətinin bacarıq və vərdişlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman şagird artıq bu və ya digər dərəcədə ünsiyyətçilik, müstəqillik, təşkilatçılıq bacarığı, nəzakətlik kimi kommunikativ keyfiyyətlərə malik olur. Bu yaşda “kommunikativ və nitq bacarıqları arasındakı əlaqə ünsiyyətin inkişafına, dil və nitq hadisələrinin dərk edilməsinə, sosial təcrübənin mənimsənilməsinə, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Nitq bacarıq və vərdişləri uşağa ilkin formada ünsiyyəti proqnozlaşdırmaq, həmsöhbətin (dost, müəllim, valideyn, tanımadığı şəxslər, həmyaşıdlar) sosial vəziyyətinə diqqət yetirmək, nitq situasiyasını idarə etmək, sosial tərəfdaş rolunu oynamaq imkanı yaradır.

Prof. Ə.Əlizadə yazır: “Məhz bu dövrdə, məktəbdə oxumaq sayəsində uşağın dil biliyi, ünsiyyət haqqında təsəvvürləri formalaşır, ünsiyyət bacarıqları və vərdişləri inkişaf edir, ünsiyyət normaları və dəyərlər mənimsənilir”. 7-10 yaşlı şagirdlərin nitqini müşahidə edən psixoloq-alim göstərmişdir ki, “məktəblilərin əksəriyyəti şifahi monoloji nitqdə (sınıfdə şifahi suallara verilən cavablarda, şeir oxumaqda, müxtəlif xarakterli məktəb tədbirlərində iştirak edərkən) çətinlik çəkirlər” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilər üçün dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq daha mürəkkəb və çətinidir. Monoloji nitq öz fikirlərini ardıcıl və rabitəli ifadə etməyi, onları dəqiq tələffüz etməyi tələb edir. Şifahi monoloji nitqi mənimsəyərkən linqvistik vasitələrin hələ kifayət qədər mənimsənilməməsi səbəbindən bu çətinliklər daha da mürəkkəbləşir.

İbtidai sinif şagirdlərinin şifahi monoloji nitqinin düzgün qurulmamasında ən çox rast gəlinən çatışmazlıqlardan biri də onun intonasiya və qrammatik cəhətdən qüsurlu olmasıdır. Bu zaman ifadələr fasiləsiz, məntiqi vurğu yersiz, cümlələrin qrammatik tərtibi isə səhv olur. Qrammatik-intonasiya çatışmazlığı, təbii ki, nitqin

məntiqinə təsir edir: fikirlər birləşir, onların ardıcılığı qeyri-səlis, mətnin məzmunu isə dağınıq, yəni qeyri-müəyyən olur.

Şagirdlər arasında ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında daha bir psixoloji problem “uşaqların şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin təhsillə qarşılıqlı əlaqəsi ilə məhdudlaşmasından qaynaqlanır. Burada formal bərabərlik vəziyyətlərində (bütün sinif və həmyaşıdları) uşaqlar fərqli nitq mədəniyyəti, həmyaşıdlarının emosional ünsiyyəti, fərqli iradə və fərqli şəxsi hisslərlə üzləşirlər.

Bu yanaşmalar aqressiv reaksiyalar, tormozlanma kimi ekspressiv vəziyyətlər yaradır. Kiçik yaşlı şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsində qüsurlu təzahürlərin səbəbi kommunikativ bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etməməsidir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Çox vaxt belə davranış başlanmış fəaliyyətin dayandırılması, tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina və s. kimi hərəkətlərlə müşayiət olunur. Şagirdin mənfi affektiv davranışı müəllim və ya sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurarkən inciklik, inadkarlıq, özünütəcrid, süstlük, emosionallıq, qeyri-sabitlik kimi müvafiq reaksiya və fərqli davranışlara səbəb olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin davranışı üzərində müşahidə və təhlil göstərir ki, affektiv davranışın səbəbi çox vaxt uşağın ünsiyyət situasinya birmənalı şəkildə qəbul etməsi və onu yenidən düşünmək yollarını bilməməsidir. Buna görə də o, vəziyyətdən çıxıb onu idarə edə bilmir. Qeyd edilən çətinliklərə baxmayaraq, kiçik yaşlı şagird ünsiyyət bacarıqlarını fəal şəkildə mənimsəmiş olur. Bu dövrdə intensiv dostluq əlaqələrinin qurulması, həmyaşıl qrupu ilə sosial qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının mənimsənilməsi və dostluq etmək bacarığı mühüm inkişaf vəzifələrindən biri hesab edilir.

Əgər şagirdin 9-10 yaşına qədər sinif yoldaşlarından hər hansı biri ilə mehriban münasibəti varsa, bu o deməkdir ki, o, həmyaşılı ilə sıx sosial əlaqə yaratmağa, dostluq münasibətlərini qorumağa imkan verən kommunikativ bacarıqların müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə malikdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, böyüklərin dünyasına daxil olan kiçik yaşlı şagirdlər ətrafdakı insanlarla daha çox ünsiyyət qurmağa başlayırlar.

Bəzən uşaqlar kömək, tövsiyə, məsləhət və digər lazım olan məlumatları əldə etmək üçün tanımadıqları insanlara müraciət etməli olurlar. Buna müəllim və həmyaşıdları, mağazalarda satıcılar, nəqliyyatda sənişinlərlə daimi təmaslar aid edilə bilər. Bu ünsiyyətin səthi səviyyəsi olsa da, kiçik yaşlı şagirdə ünsiyyət mədəniyyəti bacarığı və vərdişlərinə malik olmasını tələb edir. Bu dövrdə uşaq sonrakı həyat

yolunda həmişə və hər yerdə əməl edəcəyi ünsiyyət qaydaları və normalarını tənzimləyir.

Psixoloji tədqiqatlara əsasən “şifahi ünsiyyətin təbiəti uşağın sonrakı həyat yolunda nitq mədəniyyətinin səviyyəsini, müstəqillik dərəcəsini və digər insanlar arasında sərbəstlik dərəcəsini müəyyənləşdirir” [Ə.Əlizadə. Bakı, 1998].

Ünsiyyət mədəniyyəti şagirdin nəzakətli sözləri düzgün seçib tələffüz etməsindən ibarət deyil. Uşağın mənimsədiyi və istifadə etdiyi effektiv ünsiyyət vasitələri, ilk növbədə, ətrafındakı insanlara münasibətini müəyyən edir. Odur ki, ibtidai sinif şagirdinin müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malik (özünə qarşı tələbkarlıq, tənqidi münasibət, özünə inam, özünə hörmət hissi və s.) bir şəxs kimi böyüməsi vacibdir.

Ətraf aləmə bələdlik, başqalarına qarşı xeyirxahlıq və həssaslıq, oyunda, ünsiyyətdə, elementar sosial və gündəlik problemlərin həllində təşəbbüskarlıq, müstəqillik kimi keyfiyyətlər kiçik yaşlı məktəblilərin nitq inkişafına kömək edir. Onların kommunikativ və nitq bacarıqlarını formalaşdırıb inkişaf etdirmək, təkmilləşdirmək vacib məsələlərdəndir. Bu işdə müəllimlərin rolu danılmazdır.

Beləliklə, ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyəti aşağıdakı bacarıqların formalaşdırılmasını əhatə edir:

- fikirlərini dəqiq və aydın ifadə etmək, rəbitəli və nəzakətli nitq, ədəbi dilin normalarına riayət etmək;
- nitq etiketi qaydalarından yerində istifadə etmək;
- nitqin intonasiya və ifadəlilik vasitələrindən istifadə etmək.

Nitq mədəniyyəti bacarıqlarının formalaşmasının əsas məqsədi şagirdlər arasında normal ünsiyyət yaratmaq, fənlər üzrə öyrənilən bilikləri mənimsətməkdir. Bu məqsədlə kiçik yaşlı şagirdlər arasında nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasını sinifdənənar tədbirlər vasitəsilə də həyata keçirmək səmərəlidir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, “şifahi ünsiyyət mədəniyyəti” anlayışında iki kateqoriya fərqləndirilir: “mədəniyyət” və “şifahi ünsiyyət”. Geniş mənada mədəniyyət “insan fəaliyyətinin ən müxtəlif təzahürlərində, o cümlədən insanın özünüifadəsinin və özünü tanımasının bütün forma və üsulları, insan və bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən bacarıq və vərdişlərin toplanmasıdır” [Qurbanov V.T. Bakı, 2014].

Nitq mədəniyyəti insanlar arasında ünsiyyəti səmərəli, faydalı və zövqlü etməyə imkan verir. O, insanda xeyirxahlıq, nəzakət, zəriflik, dəqiqlik kimi mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər formalaşdırır. “Nitq mədəniyyəti” anlayışının komponentləri “ünsiyyət mədəniyyəti”, “nitq mədəniyyəti”, “etiket”, “nitq etiketi”, “etiket vəziyyətləri” və “etiket formulları” anlayışları kimi də başa düşülə bilər.

Mədəniyyətin kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, o, “insanların ünsiyyət şəraiti və ünsiyyət vasitələrini formalaşdırır. Mədəniyyət insanların ünsiyyətinin şərti və nəticəsidir. Onun assimilyasiyası sayəsində insanlar arasında həqiqətən bəşəri ünsiyyət formaları qurulur, mədəniyyət onlara ünsiyyət vasitələrini – işarə sistemlərini, dilləri verir”.

Əhəmiyyətli olan odur ki, insanlar yalnız ünsiyyət vasitəsi ilə mədəniyyət yarada, onu qoruya və inkişaf etdirə bilər. Bu zaman insanlar işarə sistemlərindən istifadə etməyi, düşüncələrini qura bilməyi və digər insanların fikirlərini mənimsəməyi öyrənirlər.

Beləliklə, mədəniyyət insanları ünsiyyət vasitəsilə birləşdirir. Ünsiyyət (və ya kommunikasiya) hər hansı bir əlaqənin təməlidir. İnsanlar arasında münasibətlərin keyfiyyəti onun nə qədər uğurlu olacağından çox asılıdır. Ünsiyyət prosesi zamanı hər iki tərəf öz sevincini, kədərini, qorxusunu bölüşdükdə, bir-birinə daha da yaxınlaşır, qarşılıqlı anlaşma əldə edirlər. Ünsiyyət qurmaq bacarığı uşağın uğurlu sosiallaşmasına kömək edən vacib keyfiyyət hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasova S., Abdullayeva S. (2020). Nitq mədəniyyəti dilçiliyin müasir problemlərindən biri kimi. "Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №1 (113). Bakı, s.310-313.
2. Abbasova S., Paşayeva P. (2022). Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin tədrisi. Linqvistika problemləri. Cild 3, №1. Bakı, s.35-46.
3. Abdullayev N. (1981). Nitq mədəniyyəti. Bakı.
4. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2005). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. (2002). Psixologiya. Dərslik. Bakı.
6. Əlizadə Ə. (1998). Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı.
7. Əlizadə Ə., Əlizadə H. (2010). Pedaqoji psixologiya. Bakı.
8. Qurbanov V.T. (2014). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı.
9. Paşayeva P., Abbasova S. (2020). İbtidai siniflərdə nitq inkişafına dair. "Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 2 (114). Bakı, s.177-180.

M E T O D İ K A

“Azərbaycan dili” dərslində dil qaydalarının öyrədilməsi yolları (I sinif üzrə)

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası. ADPU. Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

Məqalədə I sinif üzrə “Azərbaycan dili” dərslində şagirdlərə dil qaydalarının öyrədilməsi yollarından bəhs edilir. Dərslərdə təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları konkretləşdirilir. Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərslərlər ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Belə ki, onlar ibtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri, lüğət ehtiyatını sürətlə qavramaları üçün geniş imkanlar yaradır. Hər hansı qrammatik qayda və terminlərin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlər qrammatik qaydaların mənasını anladıqda, müvafiq dil materialında qruplaşdıraraq həmin sözlərlə ifadə etməyi bacardıqda məzmunu daha aydın dərk edirlər. Bu da dilin forma və məzmunu arasında asılılığın başa düşülməsidir.

AÇAR SÖZLƏR

ibtidai sinif, dil qaydaları, metod və yollar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 06.06.2022

qəbul edilib: 04.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

METHODS

Ways to teach lingual rules in the Azerbaijani language textbook (for the primary grade)

Farida Safaraliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Department of Azerbaijani language and its teaching technology. ASPU. Azerbaijan.

E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

The content of education, its educative and developmental opportunities are specified in the textbook. The textbook is considered one of the most important resources in the education system in terms of content and function. Textbooks are valued as the most reliable tool for developing students' thinking and forming the basic methods of mental activity. Primary school students have a wide range of opportunities to consciously understand the grammatical forms of the language, to quickly master the vocabulary. Assimilation of any grammatical rules and terms serves to clarify the vocabulary. Students understand the meaning of a grammatical rule more clearly when they understand it, group it in the appropriate language material, and express it in those words. This is an understanding of the relationship between the form and content of language.

KEYWORDS

elementary school,
lingual rules,
methods and ways

ARTICLE HISTORY

Received: 06.06.2022

Accepted: 04.07.2022

Giriş / Introduction

I-IV sinif şagirdlərinin hərfləri öyrənməsi, oxu üzrə ilkin bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatını zənginləşdirməsi, ən başlıcası isə qrammatik qaydaları və ədəbi tələffüz normalarını öyrənib tətbiq etməsi onların qarşısına qoyulan məqsədlərdəndir. Dərslərdə olan mövzular ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə yanaşı, dilimizin, tariximizin, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərimizin, mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin öyrənilməsi baxımından şagirdlərə böyük imkanlar yaradır.

Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə tədrisi zamanı yazı təlimi, orfoqrafik qaydalar üzərində işin düzgün təşkil olunması vacib amil kimi dəyərləndirilir. Şagirdlər ayrı-ayrı mövzuların tədrisi prosesində orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə bağlı müxtəlif səpkili praktik çalışmaları təhlil edirlər. I sinifdə şagirdlərin potensial imkanlarına uyğun olaraq orfoqrafik çalışmaları yerinə yetirilməsi, yazılışı tələffüzündən fərqlənməyən sözlərin, eləcə də cümlələrin, rəbitəli və kiçik həcmli mətnlərin üzündən köçürülməsi, kommentarili yazı, həmçinin müəllimin diktəsinə əsasən imlaların yazdırılması tələb olunur.

Dərslərdə təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları konkretləşdirilir. O, təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biri hesab edilir. Bu gün şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında dərslər mühüm rol oynayır. Onlar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Məqalədə 2020-ci ildə nəşr edilmiş I sinfin “Azərbaycan dili” dərslində verilən qaydalara nəzər yetirilir. Bilirik ki, dərslər siyasətinin məqsədi məktəbliləri standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, onları Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və sərbəst düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Dərslərdə verilmiş tapşırıqə nəzər yetirək:

“K” hərfi iki səsi bildirir:	
kitab	karandaş
kök	konfet
kələm	kukla

[4, s.12].

Səslərlə tanışlıq zamanı şagirdlərin ən böyük çətinliyi [k] səsinin iki funksiyalı olmasını qavramalarıdır. Azərbaycan dili dərslərində “k” hərfinin sözlərdə iki səsi ifadə etməsini göstərməyi bacarmaq, qoşasaitli və qoşasamitli sözləri düzgün tələffüz edib yazmaq, yazılışı çətin sözlər üzərində iş aparmaq və s. bu kimi bacarıqların aşılması başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Bunların əksəriyyəti alınma sözlərin orfoepik tələffüzü ilə əlaqəli olduğu üçün müəllim bütün dərs prosesində bu sözlərin tələffüz qaydasına diqqət yetirməlidir. Azərbaycan dili və oxu dərslərinin əlaqəli şəkildə tədris olunması nitq inkişafı, ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılması baxımından zəruridir. Dil dərslərində qayda-qanunları şüurlu anlayan şagird qazandığı nəzəri bilikləri oxu dərslərində praktik yolla daha dərindən mənimsəyir. Bu dərslər şagirdlərə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə, cümlə qurmaq vərdişlərini formalaşdırmağa, cümlə və mətnlərdə sözlər arasındakı əlaqəni öyrənməyə, nitq prosesində sözün orfoepik baxımdan səsləndiyini müşahidə etməyə imkan yaradır. Dil və oxu dərslərinin əlaqəli tədrisində ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılması üzrə iş üç istiqamətdə aparılır:

1. Öyrəndiyi tələffüz qaydaları əsasında danışmaq, müəllim tərəfindən şagirdin ifadəli oxu bacarığını fəallaşdırmaq;

2. Düzgün tələffüzlə şivə və adi danışq tələffüzü arasındakı fərqi tapmaq, nitq prosesində baş verən qüsurları təhlil etmək;

3. İfadəli oxunun tələbi ilə şagirdləri tanış etmək, düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət kimi keyfiyyətləri qoruyub saxlamaq.

I sinifdən etibarən sözü hecaya ayıra bilməsi, hər hecada olan səslərin yerini doğru və ardıcıl olaraq müəyyən etməsi, sözlərdəki səslərin yerini dəyişmədən tələffüz etməsi şagirdlərdə düzgün yazı qabiliyyətini formalaşdırır. Həmçinin sözün hecaya ayrılması üzrə vərdişlərin yaradılması da şagirdlərdə sözün sətirdən-sətərə düzgün keçirilməsi işində böyük rol oynayır.

➤ Dərslərdə verilmiş tapşırıqda heca sayı eyni olan sözləri tapmaq tələb olunur:

A-i-lə	1	hob-bi
Si-nif	2	mə-lu-mat
Dost	3	pazl [4, s.23].

Dərslük müəllifləri “hobbi”, “pazl” kimi sözləri tapşırıqda daxil etməklə şagirdlərin yaş səviyyəsini nəzərə almağı unutmuşlar. Məgər bizim milli sözlərimiz yoxdurmu?

Ana dili tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri də şagird təfəkküründə dil hadisələrini doğru əks etdirən düzgün məfhumlar yaratmaqdır. Müəllim hər an şagirdlərin nitqinin səlisliyinə, düzgünlüyünə fikir verməli, nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Savad təlimi dövründən başlayaraq şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafı, orfoqrafik vərdişlərin düzgün şəkildə aşılması başlıca amillərdən sayılır.

Dərslərdə cümlənin növləri haqqında da söhbət açılıb: Nəqli cümlə məlumat verir. Məsələn: Yanğın baş verib. Sual cümləsi soruşur. Məsələn: Evdə kim var?

➤ Cümlələri oxuyun. Növlərini müəyyən edin:

1. Meşə yanır.
2. Onları kim xilas etdi?
3. Yanğını necə söndürək?
4. Dəbilqə qoruyucu geyimdir [4, s.33].

İbtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri, onlarda lüğət ehtiyatını sürətlə mənimsəmələri üçün geniş imkanlar yaradır. Hər hansı qrammatik qayda və terminlərin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlər qrammatik qaydanın mənasını anladıqca, onu müvafiq dil materialında qruplaşdıraraq həmin sözlərlə ifadə etməyi bacardıqca məzmunu daha aydın anlayırlar. Bu da dilin forma və məzmunu arasında asılılığın başa düşülməsi deməkdir.

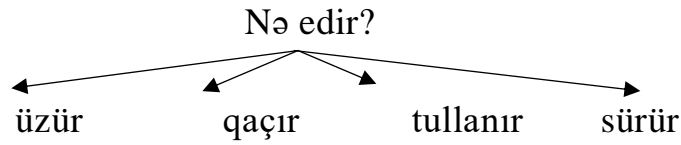
Dərslərdə verilən tapşırıq şagirdlərdə həm orfoqrafik yazı vərdişi, həm də sait və samitləri fərqləndirmək bacarığı formalaşdırır.

➤ Nöqtələrin yerinə uyğun saitlər əlavə edərək sözləri köçürün:
təm...r, iş...rə, yanğ...n, k...brit, iyn... [4, s.33].

Təlim – qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdişləri mənimsəməsinə, əqli qabiliyyətləri və potensial imkanlarının inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına xidmət edir. Təlim təhsiləmə prosesi kimi anlaşıla bilər. Çünki bu prosesdə şagirdlər elmi bilikləri mənimsəyir, müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

Dərslərdə verilmiş çalışmalardan aydın olur ki, şagird I sinifdən başlayaraq ad, əlamət, hərəkət, say bildirən sözləri bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Məlumdur ki, ibtidai sinifdə dil qaydaları səthi öyrədilir.

Dərslərdə hərəkət bildiren sözlər haqqında kifayət qədər tapşırıqlar verilmişdir.

➤ Hərəkət bildirən sözləri seçib cümlədə işlədin:

ayı, yazır, oxuyur, tənbel, oynayır, dovşan, gedir [4, s.57].

➤ Əlamət bildirən sözləri aid olduğu sözlərlə uyğunlaşdırıb dəftərinizə yazın:

yamyaşıl	masa
dolu	nar
qırmızı	ağac
dairəvi	kisə [4, s.61].

➤ Say bildirən sözləri seçib cümlədə işlədin:

menyu, altı, idman, çox, qida, sağlam, on, beş, dərnək, faydalı, iki, üçüncü [4, s.65].

➤ Yaxınmənalı sözləri uyğunlaşdırıb oxuyun:

rəng	yoldaş
dost	qəşəng
gözəl	asta
yavaş	boya [4, s.79].

➤ Əlamət bildirən sözləri aid olduğu sözlərlə uyğunlaşdırıb yazın:

balaca	qarışqa
xallı	dovşan
şəşəqulaq	sərçə
zəhmətkeş	kəpənək [4, s.85].

➤ Əksmənalı sözlərin uyğunluğunu müəyyən edin:

Uzun	balaca	geyinmək	susmaq
böyük	yuxarı	yazmaq	soyunmaq
aşağı	qısa	danışmaq	pozmaq [4, s.91].

➤ Şəxs adları həmişə böyük hərflə yazılır.

Cümlənin əvvəlində: Anar kitabxanaya getdi.

Cümlənin ortasında: Dünən Anar kitabxanaya getdi.

Cümlənin sonunda: Kitabxanaya get, Anar! [5, s.10].

Hər bir əlamətə uyğun ad bildirən 3 söz yazın:

Nümunə: *balaca*

balaca uşaq

balaca çanta

balaca ev

şirin ... maraqlı ... böyük ...

şirin ... maraqlı ... böyük ...

şirin ... maraqlı ... böyük ... [5, s.18].

➤ “Ka” hərfinin işləndiyi sözləri seçib yazın:

kitab, kənd, konfet, park, kök, karandaş, kosmos

Xatırla

K hərfi

ke *ka*

kitab kart [5, s.23].

Dərslərdə yer adlarının yazılışı ilə bağlı qayda da öz əksini tapmışdır. Dilimizdə elə sözlər var ki, yer mənası bildirir. Məsələn: şəhər, dağ, göl. Yerləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara xüsusi ad verilir. Məsələn: Bakı (şəhər), Kəpəz (dağ), Göygöl (göl). Belə adların ilk hərfi həmişə böyük yazılır. Məsələn: Kür Azərbaycanın ən böyük çayıdır.

I sinfin “Azərbaycan dili” dərslinə nəzər saldıqda görürük ki, “Söz boğçası” başlığı altında kifayət qədər sözlər verilmişdir. Yaradıcı müəllim hər gün yeni mövzunu keçərkən şagirdlərə düzəltdikləri qutuya yeni öyrəndiyi sözü yazıb atmağı və həftə sonunda söz boğçasını açıb qutudan bir sözü oxuyub mənasını izah etməyi tapşırır. Bu üsul bir növ şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözün fəal lüğət fonduna daxil olmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə əsas tədris fənni olmaqla şagirdlərdə nitq bacarıqlarının formalaşmasına yardım edir. Şagirdlər ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, ədəbi tələffüz normalarına üslubi-grammatik xüsusiyyətlərinə daha dərinlən bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda olan mətnlərlə məlumatlanır. Belə ki, hər bir ibtidai sinif şagirdi müxtəlif forma və məzmunlu bədii əsərləri rəvan, şüurlu oxumalı, yazılı və şifahi formada ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Dərslərdə verilmiş tapşırıqlar şagirdlərdə həm yazı, həm də tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirir. Onlara nöqtələrin yerinə uyğun gələn hərfi seçib sözləri dəftərlərinə köçürmək tapşırılır:

məş...çi (q\k), rəqi... (b\p), bayra... (q\x), üzü... (k\y), pola... (d\t) [5, s.42].

Prof. Nadir Abdullayev və Qabil Tahirovun birlikdə hazırladıkları “Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri” adlı kitabda sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bağlı çalışmaları öz əksini tapmışdır. Dərs prosesi zamanı ibtidai sinif müəllimləri bu tapşırıqlardan yararlanırlar. Məsələn:

bit $\frac{k}{g}$ i, əs $\frac{k}{g}$ ər, m $\frac{a}{o}$ tor, $\frac{g}{k}$ übrə, a $\frac{v}{f}$ tobus, iç $\frac{k}{g}$ i, hüquq $\frac{ü}{u}$ nas, oru $\frac{ç}{ç}$ və s.

➤ Nöqtələrin yerinə hərəkət bildirən sözlər yazmaqla cümlələri köçürün: qaqqıldamaq, miyoldamaq, zingildəmək, dimdikləmək, mələmək

1. Cücələr yemi
2. Küçük qorxudan
3. Toyuq ucadan
4. Keçi çobanı görüb
5. Pişik divanda oturub ... [5, s.53].

Bu tapşırıqda şagird müvafiq sözü tapır və cümləni tamamlayır. Lakin sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasındakı fərqi izah etməkdə çətinlik çəkə bilər.

➤ Səhv yazılmış sözləri düzgün yazaraq dəftərinizə köçürün:

ayılə, məsgən, balıx, qayıx, ocax, xəşbəxt [5, s.65].

Ədəbi dil təlimində yazılı nitqlə şifahi nitq arasında müəyyən fərqlərin nəzərə alınması önəmli məsələlərdəndir. Burada, əlbəttə ki, morfemlərin yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqlərin öyrədilməsindən söhbət gedir. Nitqimizdəki səslərin müvafiq şərti işarələri olur. Onları hərflərlə müqayisə etsək, yalnız iki səsin (“q” və “y” samitinin qarşılığı) yazıda əks olunmadığını görürük. Sonda göstərdiyimiz iki səsdən başqa digər bütün səslər, yəni fonemlər yazıda hərfi işarələrlə ifadə olunur. Məhz buna görə də bir çox sözlərin yazılışı düzgün tələffüzünü özündə əks etdirir. Məsələn, “zərif”, “qəzet”, “muzey” kimi sözlərdə olan hərflər səsləri tam şəkildə ifadə edir.

Söz və şəkilçilər bir çox hallarda şagirdlərin nitqində adi danışmaq normaları və yerli şivəyə uyğun tələffüz edilir. Onların danışığında “şəkil”, “stul”, “gözünüzə” kimi sözlər [şikil], [istul], [gözü:zə] şəklində deyilir. Bu tip tələffüz nöqsanları şagirdlərin yazılarında da aydın görünür. İbtidai sinif müəllimləri bu qüsurları nəzərə almalı, yazıda şivələrdən yaranan səhvləri aradan qaldırmaq üçün şagirdlərin nitqində olan qüsurları islah etməlidirlər. Müəllim bunun üçün orfoqrafiya qaydalarını nəzərə alaraq bir çox sözlərin yazıldığı kimi tələffüz olunmasına ciddi nəzarət etməlidir.

Məlum məsələdir ki, nitqimizdə olan bir çox sözlərin deyilişi ilə yazılışı fərqlənir. Şifahi və yazılı nitq arasında uyğunsuzluğun əsas səbəbi tarixi-ənənəvi

prinsip hesab olunur. Bu prinsip sözlərin müəyyən tarixi dövrdəki tələffüz normalarını əsas sayır. Məsələn, “uşaq”, “şənbə”, “dəftər”, “həttə” və s. kimi sözlər “uşax”, “şəmbə”, “dəfdər”, “hətta” kimi tələffüz edilməsinə baxmayaraq, tarixi-ənənəvi prinsiplə tələffüzdə olan bu hal yazıda özünü göstərmir. Alınma sözlərin də bir qismi nitqin ahənginə uyğun şəkildə tələffüz olunsaydı, onların yazılışında dilin orfoqrafiyası vacib sayılır.

- Dərslərdə verilmiş digər çalışmalara nəzər yetirək. Aşağıdakı cümlələrə uyğun hərəkət bildirən sözlər artırın:

Traktor yeri Çörəkçi xəmiri

Kombayn taxılı Çörək sobalarda

Dəyirmanda un Çörək mağazalarda ... [5, s.69].

Müasir dərslərə nəzər saldıqda görürük ki, kitabda şagird üçün qaranlıq qalan kifayət qədər məsələlər var. Əslində isə qrammatika, yazı qaydaları və nitq inkişafı üzrə iş elə planlaşdırılmalıdır ki, hər bir dərstdə dilin ayrı-ayrı sahələri (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı, punktuasiya və s.) qarşılıqlı şəkildə şagirdlərə mənimsənilsin.

Nəticə / Conclusion

Belə nəticəyə gəlirik ki, müəllim pedaqoji prosesin təşkilatçısı olmaqla yanaşı, ilk növbədə, bu prosesi qiymətləndirməyi bacarmalıdır. O, həmçinin təlim-tərbiyə prosesində qiymətləndirmənin yerini bilməli, onun statistik təhlilini aparmağı bacarmalı, təkliflər vermək üçün problemə ümumi şəkildə yanaşaraq qiymətləndirmə ilə əlaqədar məsələləri dəyərləndirməlidir. Bunun üçün müəllim təlimin məzmunu (nəyi öyrətməli), təlim üsulları (necə öyrətməli), öyrədici mühit (hansı şəraitdə öyrətməli) və qiymətləndirmə (öyrətmə prosesinin nəticələri) kimi təlim prosesinin sadələşdirilmiş modelini həyata keçirməyə nail olmalıdır. Təhsilin məqsədi – milli və ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərəzi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmaq gücünə malik fəal vətəndaşlar yetişdirməkdir. Dünyada təhsilin inteqrasiya olunduğu bir zamanda hər bir müəllim öz fəaliyyətində dönüş yaratmalı, tədris prosesində daha səmərəli metod, üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi

Məktəbdə yazı və tələffüz sahəsində görülən işlər dil hadisələrini daha mükəmməl qavramağa və praktik yolla mənimsəməyə bir növ şərait yaratmalıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti

Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, eləcə də gənc tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N.Ə., Tahirov Q.İ (2003). Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı.
2. Hümmətova R.Ə. (2010). Azərbaycan dili dərslərində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Bakı.
3. Quliyeva S., Balıyev H. (1994). Azərbaycan dili təlimi və nitq inkişafı metodikası. Bakı.
4. Nurullayeva Ü., Allahverdiyeva N., Bayramova İ., Xanaliyeva A. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. I hissə. Bakı.
5. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Allahverdiyeva N., Xanaliyeva A. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. II hissə. Bakı.

Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının öyrədilməsi məsələləri

Nazilə Abdullazadə

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

Universiteti. Azərbaycan. E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus səhifə açan sənətkarlardan biri də müəllim, dərslük müəllifi, şair, yazıçı Abdulla Şaiq olmuşdur. Onun zəngin bədii irsi istər böyük, istərsə də kiçiklər tərəfindən sevilərək oxunur. XX əsrin sonlarından etibarən bədii nümunələr yaradan yazıçı mürəkkəb bir zamanda yaşadığından o dövrün sosial ziddiyyətləri, marksist-leninçi məfkurə, sosializm ideologiyası əsərlərində öz bədii təsvirini tapmışdır. O, bir müəllim kimi yetişməkdə olan nəslin elmə yiyələnməsinin əhəmiyyətini anlayır, məktəbi, maarifi, xüsusilə dil və ədəbiyyatı öyrənməyi zəruri hesab edirdi. Məktəblərin dərsliyə olan ehtiyacını və Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində boşluqları bir müəllim kimi hamıdan yaxşı bilən yazıçı, 1928-ci ildə nəşr olunan “Ədəbiyyatdan iş kitabı” dərsliyinin böyük bir hissəsini yazır. Dərsliyə daxil edilən materiallar onun pedaqoji fəaliyyəti, metodik hazırlığı və dünyagörüşünün bariz nümunəsi olaraq öz təsdiqini tapır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyat, tədris, dərslük, sənətkar və həyat məsələləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 14.06.2022

qəbul edilib: 13.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

METHODS

Issues of teaching Azerbaijani literature in the works of Abdulla Shaig

Nazile Abdullazade

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: nazile.s.m.d@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

ABSTRACT

Abdulla Shaig a teacher, textbook author, poet and writer was one of the artists who opened a unique page in the history of Azerbaijani literature and pedagogical thought. Its rich heritage is loved and read by both adults and children. Since the writer, who has been creating artistic examples since the end of the 20th century, lived in a difficult time, he found his artistic expression in the social contradictions of that time, marxist-leninist ideology, and the ideology of socialism. As a teacher, he understood the importance of the rising generation's mastery of science, and considered it necessary to study school, education, especially language and literature. The writer, who knows best the need for textbooks in schools and the gaps in the teaching of Azerbaijani literature as a teacher, writes a large part of the textbook "Workbook of Literature", published in 1928. The materials included in the textbook are confirmed as a clear example of his pedagogical activity, methodological training and worldview.

KEYWORDS

literature, teaching, textbook, issues of the artist's life

ARTICLE HISTORY

Received: 14.06.2022

Accepted: 13.07.2022

Giriş / Introduction

Təcrübəli müəllim, dərslük müəllifi, yazıçı və şair kimi çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazanmış Abdulla Şaiqin bədii yaradıcılığı, zəngin bədii irsi istər böyüklər, istərsə də uşaqların sevə-sevə oxuduğu əsərlərdir. Kapitalist münasibətləri, marksist-leninçi məfkurə, sosialist ideologiyası, sovet quruluşunun alqışladığı dövrün mütərəqqi fikirli şəxsiyyəti kimi hələ o dövrün mətbuatında öz əksini tapmışdı: “A.Şaiq Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılayan və öz ədəbi yaradıcılığını, ictimai fəaliyyətini yeni sovet həyatına həsr edən yazıçılardan biridir. Onun geniş yaradıcılıq fəaliyyəti də əsasən bu yeni dövrlə əlaqədardır” [1, s.7].

Həmyaşdaları kimi, ilk təhsilini mollaxanada almağa məcbur olan Abdulla Şaiqin məktəb illəri, öyrənmək yanğısı uşaqlıq xatirələrində acı izlərlə qalmışdır. Mollaxana tədris üsulunu ədib belə qələmə alır: “Köhnə məhəllə məktəbləri (mollaxana – N.A.) uşaqlara 4-5 ilə ancaq “Quran” oxumaq və bir qədər də yazı-pozu öyrədirdi. Otuz cüz “Quran”ın kiçik ayələrdən ibarət olan birinci cüzünə çərəkə deyilirdi. Həmin çərəkə mollaxanalarda oxuyan şagirdlərin ilk dərsliyi idi. Molla məktəbə yeni daxil olan hər uşağa gündə bir xətt dərs verir, axşama qədər oxuyub hazırlamağı tapşırırdı. Uşaqlar tanımadığı hərfləri və tamamilə yad ərəb kəlmələrini tutuquşu kimi əzbərləyir və çərəkəni ancaq bir ilə qurtara bilirdilər. ...Çərəkədən başqa mollaxanalarda “Gülüstan”, “Cameyi-Abbas” və s. kimi kitablardan da dərs keçilirdi” [14, s.45].

A.Şaiq Xorasanda mədrəsəni bitirib vətənə qayıdan zaman “rus-müsəlman” məktəblərində ziyalılara böyük ehtiyac var idi. Ailəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün işləməyə məcbur olan yazıçı müəllimlik vəsiqəsi olmadığından işə düzələ bilmirdi. Hətta onun zəngin mütaliəsi, rus dilini bilməsi, Şərqlə elmlərinə yiyələnməsi belə işlə bağlı maneələri aşma bilmirdi. Həmin vaxt N.Nərimanov “İmperator III Aleksandr adına Bakı kişi gimnaziyası”nda çalışırdı və böyük nüfuza malik idi. Müəllimlik nüfuzuna və xalq arasında rəğbət qazanmasına görə müəllimlik vəsiqəsi almaq istəyənləri imtahan etmək ona tapşırılmışdı. Bir neçə mərhələdən ibarət imtahandan keçmək üçün Abdulla Şaiq N.Nərimanovun yanına gedir və ondan faydalı məsləhətlər alır. Yazıçı “Xatirələrim” adlı əsərində bu barədə yazır: “Al, bunu yaxşı öyrən... Nərimanov mənə metodika, didaktika, Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyi tapşırırdı”. Bu xeyirxah tövsiyələrdən sonra A.Şaiq “İmperator III Aleksandr adına Bakı kişi gimnaziyası”nda imtahan verir. Onun hazırlığından razı qalan Nərimanov imtahanlardan sonra xüsusi məktubla Şaiqin biliyinə, pedaqoji qabiliyyətinə, mənəvi

keyfiyyətlərinə zəmin olduğunu bildirir və məktəb komissiyasından onu “rus-müsəlman” məktəbində müəllimliyə qəbul etməyi xahiş edir. Məktubda deyilirdi: “Mixail Aqanoviç, xidməti işim sizinlə görüşməyimə mane olur, lakin alicənablığınıza və xeyirxahlığınıza əmin olub, sizə yazılı müraciət etməyə cürət edirəm. Tatar dili müəllimi Mirzə Abdulla Talıbzadənin “rus-tatar” məktəblərində müəllim vəzifəsinə təyin edilməsini xahiş edirəm. O, bu fənni hətta orta məktəblərdə demək hüququna malikdir və rus dilini kifayət qədər yaxşı bilir. Siz əgər onun sənədlərini başqalarinkı ilə müqayisə etsəniz, onda onun başqalarından dəyanətli olduğu aydınlaşar” [1, s.5].

N.Nərimanov Şaiqin “rus-müsəlman” məktəbləri üçün bir sıra seminariya bitirmiş müəllimlərdən daha faydalı olacağına inanır və onun müəllimlik vəsiqəsi almağa tamamilə layiq olduğunu bildirir. Onun zəmanəti ilə işə düzələn Abdulla Şaiq sonralar Azərbaycan təhsil tarixində tanınmış sinif müəllimlərindən biri olur.

Abdulla Şaiqin pedaqoji fəaliyyətində dərslük yaradıcılığı

Abdulla Şaiqin ədəbiyyata marağı onu mütaliə ilə qane etmir, o, İ.Krılovun təmsillərini tərcümə edir və sonralar, 1910-cu ildə farsca yazdığı “Gülşəni-ədəbiyyat” dərsliyində bu tərcümələri verir. Xatirələrindən birində A.Şaiq ədəbiyyata dərin sevgi bəslədiyini, Azərbaycan, fars, rus dillərində yazılmış mənzum parçaları böyük həvəslə əzbərlədiyini yazır [14, s.13]. Hələ məktəbdə oxuduğu illərdə Zakir, Həsənəli xan Qaradağskinin şeirlərini, Krılovun tərcümələrini, Puşkinin, Lermontovun rus dilində yazılan şeirlərini sevə-sevə əzbərləyən Şaiq ana dilində dərslük olmadığından farsca “Gülüstan” kitabını oxuyur. Anadilli dərslük vəsaitlərinə olan ehtiyacı ədib hələ öz məktəb illərindən hiss edirdi.

Arxiv sənədlərindən Abdulla Şaiqin Firidun bəy Köçərli ilə məktublaşdığı məlumdur. O, Köçərliyə 24 məktub yazmış, lakin onlardan cəmi 13-ü arxivdə saxlanılır [A.Şaiq. Bakı, 1920]. Məktublarda Köçərli gənc ədibə realizmin əsas xüsusiyyətlərini izah edir, ərəb, fars, osmanlı sözlərini yerli-yersiz işlətməməyi, canlı xalq dilini dərinləndirən öyrənməyi tövsiyə edirdi.

Məktublarda Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı bədii əsərlər və dərslüklər haqqında maraqlı fikirləri ilə tanış oluruq. Yazıçı hələ 1906-cı ildə yazdığı “Layla” şeirində deyirdi:

Sən də çalış elm ilə şöhrət qazan,
Qalma cəhalətdə, olarsan yaman.
Elmlə abad olubdu cahan.

Məlum olur ki, Abdulla Şaiq hələ 1908-ci ildən III və IV siniflər üçün dərsliklər tərtib etməyi düşünürmüş. “Köçərli cavan müəllimin yeni təşəbbüsünü alqışlayır, ona bu işdə köməyini vəd edir, dərsliklər üçün yeni uşaq şeirləri yazdırmaq məqsədilə M.Ə.Sabirə müraciət etməyi məsləhət görür” [5, s.2]. Abdulla Şaiqin “Gülzar” dərsliyini bəyənən ədəbiyyatşünas alim yazırdı: “Gülzar”da təlim və tədrisə layiq məlumat çoxdur. Belə ki, bu, ali siniflərdə oxuyan şagirdlərə ən yararlı və ən münasib kitabdır”.

A.Şaiq dövrünün məhsuldar dərslik müəllifi idi. Onun 1907-ci ildə “Uşaq çeşməyi”, 1910-cu ildə “Uşaq gözlüyü”, “Türk ədəbiyyatı”, “Gülşəni-ədəbiyyat” əlifba dərslikləri, 1912-ci ildə “Gülzar”, “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” (1914, M.Mahmudbəyovla birgə), 1919-cu ildə “Milli qiraət”, “Müntəxəbat”, “Türk çələngi”, “Ədəbiyyat dərsləri” dərslikləri nəşr olunur. “İkinci il”, “Türk dili” və həmmüəllifi olduğu digər dərsliklər oxunun, bədii qiraətin, Azərbaycan ədəbiyyatının öyrədilməsində əvəzsiz nümunələrdəndir. AXC dövründə Maarif Nazirliyinin nəşr etdirdiyi 5 dərslikdən ikisinin – “Ədəbiyyat dərsləri” (H.Cavidlə birgə, 1919) və “Türk çələngi”nin (1919) müəllifi Abdulla Şaiq olmuşdur. İlk milli dərslik örnəklərində Azərbaycan ədəbiyyatı və osmanlı-türk nümunələrindən pedaqoji fəaliyyəti sintez şəklində bir-birini tamamlayan ədib haqqında Y.Qarayev yazırdı: “Abdulla Şaiq şair ikən də müəllim, müəllim ikən də şairdir... Şeirdə də, tərbiyədə də məqsədi gəncliyin mənəvi çırağını alışdırmaq idi. Şair öz şeirlərini ilk əvvəl dərsliklər üçün yazır, pyes və hekayələrini ən əvvəl tərbiyəvi-əxlaqi bir niyyət və qayə naminə qələmə alırdı” [4, s.7].

1910-cu ildə “Orucov qardaşları mətbəəsi”ndə nəşr olunan “Türk ədəbiyyatı” dərsliyi Sədinin “Cahil cavan” hekayəti ilə başlayır. Burada bədii nümunələr həm nəzm, həm də nəsrə verilmişdir. Uşaqlar üçün yazmış olduğu kiçik hekayələr və şeirlərlə yanaşı, ədib Sədi Şirazinin hekayətlərini, S.Ə.Şirvaninin “Qaz və durna” təmsilini, folklor nümunələrini tədris materialı kimi vermişdir. “Vaxt və zaman”, “Nahar”, “Bahar və zimistan”, “Ənuşirəvan”, “Haldun və Bəhlul”, “Əhməd və Züleyxa”, “Hatəm Tai”, “İblis” bədii nümunələri yalnız oxu materialı kimi deyil, müxtəlif hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması baxımından da əhəmiyyətli rol oynayır.

Maarifpərvər pedaqoqun IV və V siniflər üçün yazmış olduğu 283 səhifə həcmində “Gülzar” dərsliyinin adı sonda kiril əlifbası ilə “Турко-азербайджанская хрестоматия” kimi verilmişdir. Minacatla başlayan dərslik 3 – təbiətə, məişətə və tarixə dair hissələrdən ibarət idi. İlk dəfə bu dərslikdə Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı kiçik hekayələr – “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik”, “Laylay”, “Vətənə

övdətimdə” şeirləri nəşr olunur. Şagirdlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, rus klassiklərinin əsərləri və dünya ədəbiyyatından nümunələrlə də tanış olurdular. “Təbiətə dair” bölməsinə A.Səhhətin “Yay səhəri” şeiri, yazıçının “Köç” əsərindən kənd həyatının bədii təsvirinin əks olduğu “Ormanda yangın”, “Kərim baba”, “Qızıl it”, “Qış”, “Qış gecəsi” hekayələri daxil edilmişdir.

Abdulla Şaiq tədris materialları içərisində Azərbaycan ədəbiyyatına geniş yer vermişdir. M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhətin həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumatlarla yanaşı, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən parçalar, qəzəl haqqında qitəsi, M.P.Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povesti, S.Ə.Şirvaninin “Əkinçi və xan” əsəri və bir mənzum hekayəsi tədris proqramına daxil edilmişdir. A.Şaiq öz dərslində xüsusilə M.Ə.Sabirin yaradıcılığına daha geniş yer vermişdir. Şairin “Çığırma, yat, ay ac toyuq”, “A şirvanlılar”, “Ey pul” satiraları, “Çocuq”, “Nə yazım?” şeirləri, “İsgəndər və fəqir” hekayəsi ədəbi mətnlər sırasında yer almışdır. O, Sabirə həsr etdiyi beş şeirini də dərsləyə daxil etmişdir.

Ədib “Gülzar” dərslində ədəbiyyat tarixində “Molla Nəsrəddin”in nəşrini yüksək qiymətləndirmişdir. Sabirin yaradıcılığında böyük dönüşü o, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin üslub və məsləki ilə bağlayırdı. “Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” girməyən ev az idi. Heç bir qəzet və məcmuə özünü bütün Şərq aləmində bu qədər sevdirə bilməmişdir. Bu böyük sevgini doğuran əsasən Azərbaycanın iki böyük ədəbi siması – Mirzə Cəlil ilə Sabir olmuşdur” [14, s.203].

“Tarixə dair” bölməsində tarixi şəxsiyyətlər, müxtəlif xalqların həyatı ilə yanaşı, azərbaycanlı sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar da təqdim edilir. “Nadir şah”, “Şeyx Şamil”, “Qafqaz tarixi”, “Rusiyanın xanlar ilə davası”, “Dağıstanda müstəqil hökumət”, “Şeyx əşəri Məhəmməd Füzuli”, “Mirzə Fətəli Axundovun tərcümeyi-halı”, “Molla Pənah Vaqifin tərcümeyi-halı” mətnləri vasitəsilə şagirdlər tarixi fakt və hadisələrlə tanış olmaq imkanı əldə edirdilər. Vaqifin dostu Vidadiyə ünvanladığı şeiri ədib tədris materialı kimi bu bölmədə vermişdir. Mətnlər dilinin sadəliyi, şagirdlərin anlam səviyyəsinə uyğunluğu ilə diqqət cəlb edir.

“Gülzar” dərslində yazıçının özü dediyi kimi, “dərsləyə yararlı əsərlər az olduğundan” osmanlı ədəbiyyatından da nümunələr salınmışdır [14, s.288]. Dərsləyə təsdiq olunana qədər yazıçı ondan vəsait kimi istifadə edirdi. O, bir müəllim olaraq görürdü ki, klassik ədəbi nümunələrlə şagirdlərin savad və oxu təliminin əsasını qoymaq olmaz. Şair, 1909-1910-cu illərdə dərsləyə daxil etmək üçün uşaq şeirləri,

mənzum və mənsur hekayələr, uşaq pyesləri yazır və onları “Uşaq çeşməyi”, “İkinci il” dərsliklərinə daxil edir. “Uşaq gözlüyü” dərsliyinə yazıçı “Xoruz”, “Keçi”, “Uşaq və dovşan”, “Yetim cücə”, “Yeni köməkçi”, “Səhər”, “Təpəl kəlim”, “Dovşan”, “Çoban mahnısı”, “Payız gecəsi”, “Payızın son ayı” kimi uşaq əsərlərini daxil etmiş, “İkinci il” dərsliyində “Bir quş”, “Quzu”, “Məktəbdə”, “Payız”, “Uşaqlar”, “Yetim”, “Qonaqlıq”, “Aslan, qurd və tülkü”, “Tülkü və aslan”, “Tülkü və qurd”, “Türk dili” dərsliyində isə “Cütçü” şeirlərini tədris materialı kimi vermişdir.

Yaradıcılığının çox hissəsini uşaq və gənclər üçün əsərlər yazmağa, dərslik hazırlamağa sərf edən A.Şaiq bir müəllim kimi yazıçıları, şairləri uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli əsərlər yaratmağa çağırırdı. Çünki “...uşaqlar hər şeyi öyrənmək və bilmək istədikləri kimi, igid, qəhrəman, qoçaq döyüşçü, həkim, müəllim olmaq istədikləri kimi, bu müqəddəs hissləri olduqca bədii və olduqca maraqlı surətdə təsvir edən ədəbi əsərləri də oxumaq istəyirlər. Onlar üçün nə qədər əsərlər yazılırsa, yenə də azdır. Onlar yeni-yeni əsərlər oxumaq, oxumaq və yenə də oxumaq istəyirlər” [13, s.352].

Qeyd olunan bədii nümunələrin hamısı uşaq ədəbiyyatı nümunələri olsa da, orta məktəbdə oxu dərsləri üçün milli ədəbi nümunələr kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin F.Köçərlinin yazdığı kimi, “ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazımdır ki, Q.Zakir, M.P.Vaqif, İsgəndər ağa Şair kimi milli şairlərimizin əsərləri oxunsun. Çifayda, bunlar da çap olunmayıb”. Şaiqin əsərlərinin dilində ədəbiyyatşünas alim osmanlı ibarələrini azaltmağı, “öz sözlərimizi və fərzi-kəlamı” işlətməyi tövsiyə edir. O, əsərlərində işlətdiyi osmanlı şivə sözlərini Azərbaycan türklərinin şivəsində işlətməyi tövsiyə edir və bu sahədə Vaqif, Zakir, Qüdsi, Salik, Seyid Əzim, Mirzə Fətəli, Fəqir, Ordubadını nümunə çəkir.

Abdulla Şaiq bir müəllim kimi yetişməkdə olan nəslin elmə yiyələnməsinin əhəmiyyətini başa düşür, məktəbi, maarifi, xüsusilə dili və ədəbiyyatı öyrənməyi zəruri hesab edirdi. 1928-ci ildə onun “Ədəbiyyatdan iş kitabı” dərsliyi (H.Zeynallı, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə ilə birlikdə) nəşr olunur. Pedaqoji texnikumlar və II dərəcəli məktəblər üçün nəzərdə tutulan dərsliyin XIV-XIX bölməsi və türk ədəbiyyatı tarixi bölməsi A.Şaiq tərəfindən yazılmışdır. Yunus Əmrə, Nəsimi, Xətai, M.F.Axundovun “Hacı Qara” əsərinin təhlilindən sonra verilən metodik suallar və tapşırıqlar dərsliyin didaktik əhəmiyyətini artırmışdır. Dərslikdə Füzuli, S.Ə.Şirvani, Vaqif, Vidadi, Zakir, M.F.Axundov, Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığının əsas məqamları və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Dərsliyə daxil edilən materiallar

yazıcının pedaqoji fəaliyyəti, metodik hazırlığı və dünyagörüşünün nəticəsi olaraq öz təsdiqini tapır.

1920-1930-cu illərdə respublikanın ali məktəblərində mühazirələr oxuyan ədibin ədəbiyyat tarixi, ayrı-ayrı yazıçılar barədə təzadlı fikirlərinə rast gəlirik ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi problemlərinin hələ lazımınca öyrənilməməsi və 20-ci illərdə geniş yayılmış vulqar sosioloji nəzəriyyələrlə bağlı idi.

Ədəbiyyatda varisliyi yüksək dəyərləndirən yazıcının fikrincə, bədii ədəbiyyat öz qüvvəsini bir tərəfdən folklordan almışsa, lirik ədəbiyyat ustası olan Füzuli, Vaqif, Vidadi kimi böyük klassik şairlərin sevgi, gözəllik, əxlaq və humanizmi tərənnüm edən əsərləri Nizami, Məhsəti, Xaqani kimi şairlərin təsiri ilə müəyyən olmuşdur. A.Şaiq xalq şeiri, vəznə və şəkillərini qəbul edən Vaqif, Vidadi və Zakirin yaradıcılığını daha çox sevdi, Vurğunun “Azərbaycan” şeirini təqlidçi şairlərin təsirindən qoruyan, öz mühitini coşqun və səmimi duyğularla tərənnüm edən xalqçılığı, realizmi ilk dəfə ədəbiyyata gətirən şair adlandırır. “Onun şeirlərində hər şey sadə, hər şey adı görünməklə bərabər, dağ çeşmələri qədər təmiz və səmimidir. Onun şeirləri rəng, qoxu və hərarətini yalnız öz mühitindən, Azərbaycanın zəngin təbiətindən və gözəlliklərindən alır”, – deyən yazıçı Vaqifin təsvir etdiyi gözəllərin simasız, cansız, əfsanəvi Şərqi gözəlləri deyil, Azərbaycan gözəlləri, Qarabağ gözəlləri olduğu qənaətinə gəlir [14, s.185].

Həməslərini daha çox mütaliə edən A.Şaiq üçün bədii əsərin dil xüsusiyyətləri önəmli idi. O dövrdə Moskvada təhsil alan yazıçıların əsərlərində Azərbaycan dili üçün təbii olmayan rus qrammatikasına məxsus cəhətləri müşahidə edən yazıcının fikrincə, onlar rus ədəbi dilinə məxsus sadəlik, bədiiliklə yanaşı, onun forma və xüsusiyyətlərini də gətirmiş olurlar. Bu isə ana dilin təbiiliyinə xələl gətirirdi. A.Şaiq dili iki yerə – el dili (xalq danışığı dili – N.A), ədib və şairlərin ədəbi dilinə ayırırdı. Bunlardan birincisini lisan (dil), ikincisini ədəbiyyat adlandırır və deyirdi: “Hər bir dil iki qismə ayrılır: birinci – Allah vergisi olan el dilidir; ikinci, hər qövmin ədib və şairlərinin əsrlərcə hüsulə gətirdikləri mükəmməl ədəbi bir lisandır” [A.Şaiq. Bakı, 1919].

Ədəbiyyatın öyrədilməsində A.Şaiq sənətkarların ədəbiyyat tarixindəki rolunu, ədəbiyyatın cəmiyyətlə, həyatla qarşılıqlı əlaqəsini vacib amillərdən sayırdı. Onun fikrincə, ədəbiyyat üç inkişaf mərhələsindən keçməlidir: “Birincisi, hər millətin, hər qövmin xarici təsirlər, yabançı mədəniyyətlərlə qarşılaşmış olduğu, iş bölümünün fərqi bir mahiyyətdə bulunduğu zamanda xalqın ruhundan və hissiyyatından doğan bir ədəbiyyatdır... İkinci, ədəbi dövr qövmlərin, millətlərin ən yaxşı qonşu millətlərlə qarşılaşması ilə başlar... Bu dövr təkamülə doğru ilk addımlardır” [13, s.134-135].

A.Şaiq ədəbiyyatın inkişaf tarixini cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirib dövrləşdirmə aparmaq istəsə də, bunu elmi cəhətdən əsaslandırma bilmirdi. Ədəbiyyatın ikinci dövrünün islamın qəbulundan M.Füzuliyə qədər davam etdiyini bildirən yazıçı üçüncü dövrü hər millətin özündən yüksəkdə duran başqa milləti təqlid edib ondan öyrənməsi ilə bağlayırdı. “Bu ədəbi dövr ictimai iş bölmünün ən yüksək dərəcəyə çıxması və şəxsiyyətin də ən ziyalı təbəqəyə yüksəlməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycanımızda Mirzə Fətəlidən Sabirə qədər təqlid və iqtibas dövrüdür” [13, s.136].

Nəticə / Conclusion

A.Şaiqə görə hər xalqın ədəbiyyatı öyrənilərkən o xalqın müxtəlif dövrlərə aid inkişafını izləmək mümkündür. “Millətlərin yaşayışı və tərzi-həyatları dəyişib başqa bir yola girdiyi zaman ədəbiyyat da bundan qidalanır”, – deyən yazıçı bədii ədəbiyyatın ən böyük rolunu insanların mənəvi təkmilləşməsində, onların yüksək ideallar uğrunda mübarizəsində görürdü. M.Füzuli, M.F.Axundov, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlının yaradıcılığının öyrədilməsi ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürən yazıçı onların ədəbiyyatda yeni yol açdıqlarını xüsusi vurğulayır. O, “Molla Pənah Vaqif”, “Mirzə Ələkbər Sabir”, “Füzuli haqqında düşüncələrim”, “M.F.Axundzadə haqqında düşüncələrim”, “Ələkbər Sabirin ədəbiyyatımızdakı əhəmiyyəti və mövqeyi”, “Abbas Səhhət”, “Böyük sənətkar” (C.Cabbarlı haqqında) adlı məqalələrində yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığını dərinlən təhlil etmiş, ədəbiyyat tarixində onların mövqeyi, mənsub olduqları ədəbi məktəb və cərəyanlar barədə maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Yeni dövrün ziyalısı, “demokratik Azərbaycan ziyalılarının ən tipik və görkəmli nümayəndəsi” (M.Hüseyn) Abdulla Şaiq daha çox dərslik müəllifi, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaradıcısı və müəllimlik fəaliyyəti ilə xatirələrdə yaşayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Ağamirov M. (1983). Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. Bakı, Maarif. 243 s.
2. Əhmədov C. (1992). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 455 s.
3. Qarabağlı Ə. (1968). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 343 s.
4. Qarayev Y. (2001). Min ilin sonu... (XXI əsr və Şərq dəyərləri). Bakı, Elm. 184 s.
5. Məmmədov X. (1969). Nərimanovun zəmanəti. "Ədəbiyyat və incəsənət", 7 noyabr, s.5.
6. Şaiq A. (1910). Türk ədəbiyyatı. Bakı, "Orucov qardaşları" mətbəəsi. 79 s.
7. Şaiq A. (1912). Gülzar. Bakı, "Orucov qardaşları" mətbəəsi. 287 s.
8. Şaiq A. (1919). Milli qiraət kitabı. I dərəcəli məktəblərin IX, X siniflərinə məxsusdur. Bakı, Birinci hökumət mətbəəsi. 228 s.
9. Şaiq A. (1919). Uşaq gözlüyü. Bakı, 56 s.
10. Şaiq A. (1920). Türk ədəbiyyatı. II dərəcəli məktəblərin I-II siniflərinə məxsusdur. Bakı, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəşriyyatı. 212 s.
11. Şaiq A. (1966). Əsərləri, I c. Bakı, Azərnəşr. 554 s.
12. Şaiq A. (1972). Əsərləri, III c. Bakı, Azərnəşr. 659 s.
13. Şaiq A. (1977). Əsərləri, IV c. Bakı, Azərnəşr. 478 s.
14. Şaiq A. (1978). Əsərləri, V c. Bakı, Azərnəşr. 502 s.
15. Talıbzadə K. (2011). Firidun bəy Köçərlinin A.Şaiqə məktubları. "Ədəbiyyat", 20 may, №18 (3769), s.2.

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim prosesinin prioritet istiqamətləri

Könül Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, ADPU. Azərbaycan. E-mail: konul.1970@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912>

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təlim prosesində Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədi, əhəmiyyəti və vəzifələrindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisində başlıca məqsəd şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqları və nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqdır. Bu o deməkdir ki, təhsilini başa vurmuş hər bir məktəbli aydın, səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini həm şifahi, həm də yazılı formada sərbəst şəkildə ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə aparmağı, lazımi məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Qabaqcıl təcrübə göstərir ki, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi yeniliyi həyata keçirməyə qabil olan ən optimal yoldur və təlimin keyfiyyəti bu işin düzgün təşkilindən asılıdır.

AÇAR SÖZLƏR

müasir təlim, nitq bacarıqları, ümumi inkişaf səviyyəsi, nitq fəaliyyəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 16.06.2022

qəbul edilib: 14.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

METHODS

Priority directions of modern teaching process in Azerbaijani language lessons in primary classes

Konul Mammadova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Department of Azerbaijani language and its teaching technology, ASPU. Azerbaijan.

E-mail: konul.1970@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912>

ABSTRACT

The article deals with the main purpose, importance and tasks of the Azerbaijani language in the modern educational process. We noted that the main goal of teaching the Azerbaijani language in general education schools is the formation of detailed speech skills in students, in the broadest sense of the word, a culture of speech. This means that every graduate must have a clear and fluent speech, be able to freely express their thoughts and ideas orally and in writing, communicate with others depending on the situation, discuss a specific problem and summarize the thoughts expressed at the right time. Best practice shows that language learning based on speech activity is the most optimal way to introduce innovations, and the quality of training depends on the correct organization of this work to achieve the set goals and objectives.

KEYWORDS

modern teaching,
speech skills, general
level of development,
speech activity

ARTICLE HISTORY

Received: 16.06.2022

Accepted: 14.07.2022

Giriş / Introduction

Ümumtəhsil məktəblərində ana dilinin tədrisi milli maraqlar və dövlətçilik prinsipləri baxımından aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Dünya ölkələrində ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm vasitə kimi yüksək dəyərləndirilir. Milli Kurikulumlar bir qayda olaraq, ana dili ilə başlanır. Təhsilin ümumi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün keçirilən beynəlxalq və milli qiymətləndirmələrdə ana dili üzrə standartların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün bunlar isə bir fənn kimi ana dilinin şəxsiyyətin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə bağlıdır. Hazırda təlimin məzmunu şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən nitq bacarıqları, dil bacarıqları və linqvistik bacarıqlar üzərində qurulmuşdur. Əgər nitq bacarıqları ünsiyyət prosesində qazanılan qabiliyyətləri əhatə edərsə, dil bacarıqları intuitiv şəkildə insana verilmiş, lakin müşahidə və müaliə vasitəsilə dərinləşdirilən qabiliyyətləri əhatə edir. Nitq bacarıqları şifahi ünsiyyətdə, dil bacarıqları isə yazı prosesində özünü göstərir. Nitq və dil bacarıqları qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, bəzən müstəqil fəaliyyət göstərə bilirlər. Bunun nəticəsidir ki, yazı bacarığı yüksək olan bəzi şagirdlərin danışmaq qabiliyyəti zəif olur. Linqvistik bacarıqlar isə fakt və hadisələrin ümumiləşdirilməsi yolu ilə əldə edilir və onlar idraki qabiliyyətlər hesab edilir.

Qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisində başlıca məqsəd şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqları və nitq mədəniyyəti formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu o deməkdir ki, təhsilini başa vurmuş hər bir məktəbli aydın, səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst şəkildə ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə aparmağı, lazımı məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır [2, s.134-135].

Uzun illər bəzi dilçi-alimlər Azərbaycan dilini elmi fənn hesab edir və buna görə də şagirdlərə dilin qayda-qanunlarının öyrədilməsini üstün tuturdular. Bu səbəbdən də orta məktəbi bitirən şagirdlərimizin əksəriyyəti fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmirdilər. Yüzlərlə tərfi əzbərləyən şagird sadə bir mövzu ətrafında polemika qurmağı, fikir mübadiləsi aparmağı, sərbəst danışmağı, müstəqil inşa yazmağı bacarmırdı.

Şübhəsiz, şagirdlərə nəzəri biliklər də verilməlidir, lakin əvvəlcə ünsiyyət üçün faydalı olan nitq bacarıqları müəyyənləşdirilməli və onu formalaşdırmağa xidmət edən biliklər sistemi seçilməlidir. Yalnız belə bir istiqamətdə konkret praktik məqsədə xidmət edəcək biliklərin öyrənilməsindən danışmaq olar. Əks təqdirdə, bili-

yin hansı həcmdə verilməsindən asılı olmayaraq qarşıya qoyulan məqsəd özünü doğrultmayacaq.

Şagirdlərə dilin linqvistik əsaslarının mənimsədilməsi təlimdə başlıca məqsəd və vəzifə deyil, vasitə rolunu oynamalıdır. Yəni linqvistik anlayışların, qayda-qanunların öyrədilməsi şagirdlərin dil duyumunun, nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bir sözlə, dil təlimində nitq fəaliyyəti ön plana çəkilməli, verilən biliklər ona doğru istiqamətlənməlidir [3, s.48-59].

Qabaqcıl təcrübə göstərir ki, qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi yeniləşməni həyata keçirməyə qabil olan ən optimal yoldur və təlimin keyfiyyəti bu işin düzgün təşkilindən asılıdır. Məlumdur ki, nitq dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı və dil qaydaları olmaq üzrə dörd məzmun xəttinə ayrılır. Dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi deyildikdə, məhz bu komponentlərə uyğun bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Şagirdin məktəbə qədəm qoyduğu ilk gündən savad təlimi ilə başlayan bu proses yuxarı siniflərə doğru ardıcıl, mütəşəkkil qaydada davam etdirilir, sistemli xarakter alır və ən zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına imkan yaradır.

Nitq fəaliyyətinin digər komponenti kimi yazı da təlim əhəmiyyətinə və mühüm göstəricilərə malikdir. Oxu prosesində qazanılan bacarıqlar yazı vasitəsilə təkmilləşdirilərək yaradıcı formada öz tətbiqini tapır. Şagird yazı vasitəsilə duyğu və düşüncələrini nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli mətnlər formasında kağız üzərinə köçürmək imkanı əldə edir. Müxtəlif problemlərə həsr olunmuş inşa, esse kimi yazı nümunələri şagirdə müşahidə etdiyi həyat hadisələri ilə qazandığı biliklər arasında əlaqə yaratmağa, onlara müstəqil münasibət bildirməyə, fərdi fikir və mülahizələrini başqaları ilə özünəməxsus üsulda bölüşməyə imkan verir [1, s.79].

Yazı şagirdə informasiya toplamaq, müxtəlif mətnlərdən götürdüyü fakt və sitatlardan məqsədyönlü istifadə etmək bacarıqları aşılayır. Şagird bu zaman həm redaktə etmək, həm də əməli yazı nümunələri tərtib etmək bacarıqlarına da yiyələnir ki, bu da təlimin nəticəyönlü olmasını şərtləndirir. Nitq fəaliyyətinin əsas komponentlərindən biri kimi dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması da böyük təlimi əhəmiyyət daşıyır. Danışanın nitqini səbirlə, tələsmədən dinləmək yüksək insani keyfiyyətdir. Belə bir vərdişi özündə formalaşdırmağa çalışan şagird eyni zamanda tərəf müqabilinin nitqindəki əsas fikri ikinci dərəcəli fikirlərdən ayırmaqla lazımi nəticəni daha tez əldə edir. Şagirdlərdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədlə dialoqlardan, disput və debatlardan mütəmadi istifadə edilməlidir.

Nəhayət, nitq fəaliyyətinin bir növü kimi danışma bacarıqlarının inkişafı da Azərbaycan dili təlimində qarşıya qoyulan aktual vəzifələrdən sayılır. Şagird sərbəst, müstəqil, aydın, yığcam nitqə yiyələnməklə qazandığı bilikləri ifadə etmək imkanı əldə edir. Şifahi nitq müxtəlif forma və üsullarla inandırıcı şəkildə təqdim olunmalıdır. Bu isə danışanın hazırlığından, məlumatların dolğun və düzgünlüyündən, eləcə də auditoriyanın səviyyəsindən çox asılıdır.

Göründüyü kimi, nitq fəaliyyəti bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemdir və təlim prosesində bu bacarıqlar integrativ əsasda formalaşdırılmalı, əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir ki, gözlənilən nəticələr əldə olunsun. Azərbaycan dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər bu fənn vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Eyni zamanda, bu dildən istifadə edərək öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilmə potensialını genişləndirirlər [4, s.49-55].

Orta məktəbi bitirən gənclər təhsillərini davam etdirib müxtəlif sahələrdə çalışmaq üçün müasir dövrün iqtisadi, hüquqi və texnoloji çətinliklərinə hazır olmalı, onların aradan qaldırılmasında təşəbbüskarlıq və fəallıq göstərməlidirlər. Bunun üçün yalnız elmi-nəzəri hazırlıq deyil, həm də yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, o cümlədən dil və ünsiyyət bacarıqları əldə edilməlidir. Hər bir şəxs müxtəlif forma və məzmunlu mətnləri səlis, şüurlu oxumağa, yazılı, şifahi şəkildə səmərəli və yaradıcı ünsiyyət qurmağa qadir olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dili bir fənn olaraq böyük əhəmiyyətə malikdir. Ana dili qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. Şagirdlər onun vasitəsilə milli-mənəvi sərvətlərimizi öyrənir, əxlaqi dəyərlərə və yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Buna görə də aşağıda göstərilənlər vacib şərt hesab edilir:

- nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq;
- Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etmək;
- davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə istifadə üçün potensial bilik və bacarıqlara yiyələnmək.

Deyilənlərdən nəticə çıxararaq, Azərbaycan dili təliminin aşağıdakı ümumi vəzifələrini qeyd edə bilərik:

1. Şagirdlərdə ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq;
2. Şagirdləri müstəqil həyata, şüurlu peşə seçiminə hazırlamaq;
3. Şagirdlərdə ana dilinə, ədəbi irsə, keçmişimizə məhəbbət, milli və ümumbəşəri dəyərlərə ehtiram hissi aşıllamaq;
4. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları, texniki vasitələr və ictimai-iqtisadi biliklərdən gündəlik fəaliyyətlərində səmərəli şəkildə istifadə etmək bacarığını təmin etmək.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- İbtidai təhsil səviyyəsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması (Nitqin ekspressiv funksiyası fikrin ifadəli verilməsinə xidmət etdiyi üçün emosional dil vahidlərindən istifadə edir. Belə dil vahidlərinə xüsusi leksik vahidlər, nidalar, habelə vurğu, intonasiya və s. aid edilə bilər);
- Ümumi orta təhsil səviyyəsində şagirdlərdə ifadəli və şüurlu oxu, aydın, səlis, düzgün şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, nitqin leksik, qrammatik və üslubi cəhətdən zənginliyi, təcrübə baxımdan əhəmiyyətli olan dilçilik anlayışları və qaydalarının mənimsənilməsi, dil hadisələri zəminində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, şagirdlərdə ana dilinə məhəbbət və hörmət hissinin formalaşdırılması;
- Tam orta təhsil səviyyəsində ümumi orta təhsil səviyyəsindəki fəaliyyət istiqamətləri inkişaf etdirilməklə ədəbi dilin üslublarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, şifahi və yazılı nitq prosesində nitq mədəniyyətinin tələblərinə riayət edilməsi, natiqlik vərdişləri elementlərinin yaradılması [4, s.61-67].

Təlimin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakteri Azərbaycan dili fənninə də aiddir. Azərbaycan dili dərsləri yalnız bilik verməklə deyil, şagirdlərin yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnməsində də mühüm rol oynayır. Bu dərslər vasitəsilə şagirdləri vətənpərvərlik, milli iftixar, əməyə məhəbbət, dostluq, yoldaşlıq ruhunda tərbiyə etmək mümkün olur. Bunun üçün ən yaxşı vasitə çalışma mətnləri və təhlil üçün seçilmiş cümlələrdir. Müəllim elə mətn və cümlələr seçməlidir ki, onlar

həm dil faktları ilə zəngin olsun, həm də şagirdlərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərə bilsin. Azərbaycan dili fənninin ümumi vəzifələrindən biri də şagirdləri həyata əməli cəhətdən hazırlamaqdır. Dili şagirdlərə elə mənimsətmək lazımdır ki, onlar dərstdə aldıkları bilik və bacarıqları gündəlik fəaliyyətlərində tətbiq edə bilsinlər. Əgər şagird fikrini ərizə vasitəsilə və ya sərbəst şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkirə, hər hansı məsələ barədə mətbuatda çıxış edə bilmirsə, müzakirələrdə kənar qalırsa, deməli, əsas məqsədə – təlim nəticəsinə nail olunmamışdır.

Müasir dövrdə təlim prosesi şagirdə fəallığı, ətrafdakı hadisələrə tənqidi münasibəti, müstəqil düşünməyi, bilik əldə etməyi, analiz-sintez və yaradıcı fəaliyyət göstərmək bacarığını inkişaf etdirməlidir. Şagird idraki, informativ-kommunikativ və qeyri-iradi dəyərlərə nail olmalıdır. Müasir dərslər isə əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələri əldə etmək üçün müəllimlərin əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi, şagirdlərin isə tədqiqatçı, təcrübəçi, yaradıcı subyektlər kimi qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri əsasında qurulmasını tələb edir. O, öz məqsədinə, məzmununa, fəallıq tempinə, şagirdin müstəqillik səviyyəsinə, öyrənmə-öyrətmə meyarlarına və s. görə ənənəvi təlimdən fərqlənir. Müasir dərslər dedikdə, öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil mühakimələrinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun üsullardan, çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən istifadə edirsə, deməli o, dərslərini müasir tələblər əsasında qura bilir [3, s.35-49].

Müasir dərslərin qarşısına qoyulan tələblərə nəzər salaq:

1. Pedaqoji prosesin tamlığı; dərslərin (vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri ideya-siyasi səviyyə və s.) səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) şəkildə həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir. Pedaqoji prosesin tamlığı onun sahələri qarşısında vahid məqsədin olması və şəxsiyyətin bütövlüyü ilə təmin olunur.
2. Tərbiyə, təhsil və təlim prosesləri özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olsa da, onların hər biri ümumi məqsədə – şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət edir.
3. Elmlilik prinsipi gözlənilməklə bilikləri müstəqil toplama, mənimsəmə və yaradıcı şəkildə tətbiq etmə;
4. Şagirdlərdə informasiya məkanına müstəqil daxilolma bacarığının formalaşdırılması;
5. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın təmin olunması;

6. Şəxsiyyətyönümlülük nəzərə alınmaqla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi; Dərs prosesi elə qurulmalıdır ki, şagird nəzəri materialın elmi əsaslarını müstəqil şəkildə mənimsəyə bilsin və mövzu ilə bağlı məlumatları öz faktları ilə tamamlamağı bacarsın. Şagird müəllimin nəzarəti altında sübutları özü toplamalı, dərk etdikdən sonra isə onları hafizəsində saxlamalıdır. Azərbaycan dili dərslərində qrammatik çalışmalar, yaradıcı yazılar üzərində müstəqil işlər şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir.
7. Şagirdyönümlülük gözlənilməklə nikbinlik, humanistlik və tolerantlığın formalaşdırılması; Bu zaman şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir. Təlim prosesində şagirdlərdə özünə və gələcəyə inam, nikbin əhval-ruhiyyə hissləri aşılmalıdır. Şəxsiyyətin inkişafı təhsilin əsas məqsədi, təlim isə bu məqsədə nail olmağın əsas vasitəsidir.
8. Stimullaşdırıcı psixoloji dəstəyin təmin olunması; Bu fəal təlimin əsas prinsiplərindən olan əməkdaşlıq şəraitində mümkündür. Mənimsəmə prosesində şagird müəllimlə bərabərhüquqlu statusda olmalıdır. Müəllim hər bir şagirdə mərhəmət və hörmət hissi bəsləməli, şagird də müəllimi dost, əməkdaş kimi qəbul etməlidir.

Nəticə / Conclusion

Müasir inteqrasiya ayrı-ayrı fənlərin tədrisində qazanılmış biliklərin uzlaşdırılmasına xidmət etməklə, əlaqəli-inteqrativ tədrisi aktuallaşdırır. Fəndaxili əlaqə zamanı üfüqi inteqrasiyadan istifadə fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Şaquli inteqrasiya isə sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təlim kursunun bütövlükdə mənimsənilməsi fəndaxili əlaqənin sistemli, şüurlu mənimsənilməsindən asılıdır. I sinifdən başlayaraq tədris olunan Azərbaycan dili fənni XI sinifdə tamamlanır. Bu inteqrasiyaların qarşılıqlı əlaqəsini bilmədən məfhumların, tərif və qaydaların mənimsədilməsindən danışmaq düzgün olmaz. Morfologiyayı fonetika, leksikologiya və söz yaradıcılığına, sintaksisi morfologiyaya istinad etmədən şüurlu şəkildə mənimsətmək mümkün deyil. Müasir təlimə görə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə dil düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Ağayev Ə.Ə. (2006). Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı.
2. Cəfərova N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslik). I hissə. Bakı.
3. Həsənov M., Cəfərova N., Bəhmənova C. (2017). Kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı.
4. Həsənov M.M., Cəfərova N.B. (2013). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslik). II hissə. Bakı.

I sinif şagirdlərinə sadə qrammatik anlayışların çalışmalar vasitəsilə mənimsədilməsi yolları

Mahirə Abdullayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: mahiremovlud56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8217-0078>

XÜLASƏ

Məqalədə şagirdlərə I sinfin “Azərbaycan dili” dərslində çalışmalar vasitəsilə sadə qrammatik anlayışların formalaşdırılması yolları göstərilir. Dərslərdə verilən çalışmalar 6-7 yaşlı şagirdlərin başa düşəcəyi formada tərtib olunmuşdur. Şəkillərlə verilən əksər çalışmalar uşaqlarda həm məntiqi təfəkkürün formalaşmasına, həm də oxuyub öyrəndiklərini praktik olaraq şüurlu şəkildə dərk etməyə xidmət edir. Çalışmalar verilmiş mətn və şeirlərdən götürülən nümunələr əsasında tərtib olunmuş və qrammatik biliklərdən praktik şəkildə şagirdlərin mənimsəməsi üçün istifadə edilmişdir. Dərslərdə cümlə qurmaq vərdişləri, nitq inkişafı, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ilə yanaşı, söz yaradıcılığı, söz birləşməsi, eyniköklü sözlər, ad, hərəkət, əlamət, say bildirən sözlər, həmçinin məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin şagirdlərə çalışmalar vasitəsilə sadə üsullarla aşılmasının da şahidi oluruq.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili,
qrammatik anlayışlar,
çalışmalar sistemi,
qanunlar, cümlə, praktik
tapşırıqlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.06.2022

qəbul edilib: 19.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

METHODS

Simple grammatical concepts for children in the first grade ways of mastering through studies

Mahira Abdullayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: mahiremovlud56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8217-0078>

ABSTRACT

The article shows students how to form simple grammatical concepts through exercises in the first grade textbook “Azerbaijani language”. The exercises in the 1st grade textbook “Azerbaijani language” are designed to be understood by 6-7 year old students, and most of the illustrated exercises serve to develop children's logical thinking and to make them consciously understand what they are reading and learning. Here we also see how simple language rules are instilled in children through studies. Exercises were compiled on the basis of examples taken from the given text and poems, and grammatical knowledge was used here for students to master in practice. In addition to sentence construction skills, speech development, and vocabulary enrichment in the textbook, we also witnessed how word formation, word combinations, words with the same root, nouns, gestures, signs, numbers, and sentence types according to purpose and intonation were instilled in children through simple exercises.

KEYWORDS

Azerbaijani language, grammatical concepts, study system, laws, sentences, practical tasks

ARTICLE HISTORY

Received: 20.06.2022

Accepted: 19.07.2022

Giriş / Introduction

Qrammatik qaydalar dildə mövcud olan faktlar əsasında yaranaraq onları ümumiləşdirir. XIX əsrin ortalarında K.D.Uşinski və tərəfdarları qrammatikanın öyrənilməsini vacib hesab edir və onu şagirdlərin canlı nitqi ilə əlaqələndirməyi tövsiyə edirdilər. I sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində nəzər saldıqda çalışmaları vasitəsilə sadə qrammatik anlayışların uşaqlara praktik yolla necə öyrədilməsinin şahidi oluruq. Məqalədə istifadə edilmiş nümunələr dərslikdə verilən çalışmaları sisteminə əsasən tərtib olunmuşdur [Azərbaycan dili. I siniflər üçün dərslik. Bakı, 2018].

Şagirdlərdə sadə qrammatik anlayışların formalaşdırılmasını çalışmaları üzərində müşahidə edək. Məsələn, I sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyindəki tapşırıqda şagirdlərə həm sözlərin, həm hecaların, həm də əlamət bildiren sözlərin tapılması tapşırılır [6, s.32]. Birinci tapşırıqda şagirdlərə belə bir sualla müraciət olunur: “İti sözü bunlardan hansının əlaməti ola bilər?”. Tapşırıqda müxtəlif əşyalar – boşqab, çaynıq, qaşığıq və bıçaq şəkilləri təsvir edilib. Onların köməyi ilə şagirdlərə əlamət bildiren sözlərin seçilməsi tapşırılır.

Dərslikdə səhifə 27-dən başlayaraq hərflər və səslərin öyrədilməsi ilə yanaşı, uşaqlarda cümlə qurmaq vərdişlərinin də formalaşdırılması üzrə işlər aparılır [1, s.27-37]. Bundan başqa eyni cür səslənən, lakin fərqli mənalar ifadə edən sözlər üzərində də iş aparıldığını görmək olar. Məsələn: *al lalə – Al, Lalə* [1, s.26].

Dərslikdəki bütün çalışmaları demək olar ki, şəkillər vasitəsilə verilmişdir ki, bu da 6-7 yaşlı uşaqların nədən söhbət getdiyini dəqiq başa düşməsinə və tapşırıqları düzgün şəkildə yerinə yetirməsinə kömək olur. Verilən bəzi tapşırıqlarda şəklə əsasən xanalarda buraxılmış hərfləri, çatışmayan hecaları tapmaq, uyğunluğu müəyyən etmək tələb olunur ki, bu vasitələrlə uşaqlar sözləri hecalara düzgün şəkildə ayıra bilirlər [1, s.28-29].

Başqa bir çalışmada isə “Sözlərin düzgün ardıcılığını tap və cümlələri oxu: yolda dayanıb dayım bibi yandırır təndiri Aliyə” kimi verilmişdir [1, s.42]. Şagirdlər cümləni quraraq səpələnmiş sözləri yerinə qoyur, mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlər barədə sadə anlayışlar əldə edirlər. Beləliklə, dağınıq verilmiş sözlərdən cümlə qurmaqla onların həm şifahi, həm də yazılı nitqi inkişaf edir. Belə tapşırıqlardan istifadə cümlə üzvlərini tapmağa imkan verir, baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvlər barədə də şagirdlər praktik biliklər əldə edir. Dərslikdə bu kimi çalışmaları, həmçinin qısa həcmli mətn qurmağı tələb edən tapşırıqlara da tez-tez rast gəlinir.

“K” səsi və hərfinin öyrədilməsi zamanı “bəzən *“ke”*, bəzən isə *“ka”* səsinin tələffüzü izah olunur, həmçinin “o” ilə yazılıb “a” kimi tələffüz edilən sözlər də verilmiş nümunədə öz əksini tapır [1, s.50]. Məsələn:

ka-sa	ko-man-da
mas-ka	mək-təb-li
ki-sə	kər-tən-kə-lə
kos-mos	Kə-ma-lə

Daha sonrakı tapşırıqda hər sütundakı sözlərdən birində “k” səsi fərqli tələffüz olunur. Həmin sözü tapmaq tələb olunur [1, s.50].

mayka	kabab
kanal	kənd
kosmos	kitab
kəndir	banka

Dərslərdə belə bir tapşırıqda da rast gəlirik: “ke” ilə “ka”-nın fərqi aydınlaşdırmaq üçün şagirdlərə belə bir sual verilir: “Hansı şəklində “ka” hərfi var? Burada kreslo, tülkü, leylək, kasa şəkilləri verilmişdir”.

“Polis və uşaqlar” mətnində göy rənglə “sarı” sözü verilir və 3-cü çalışmada oxuyuruq: “Mətnə göy rənglə verilmiş sözlərə diqqət yetir və şəkillə mətn arasındakı uyğunluğu müəyyən et” [1, s.53]. Burada sözlərin müxtəlif rənglərlə verilməsi şagirdlərin rəng bildirən sözləri tapmasını asanlaşdırır. Bu da onlarda praktik şəkildə sifət haqqında məlumatın formalaşmasına kömək edir. Sözlərin tapılması üzrə işlərdən biri də “Sözləri düzgün birləşdir və oxu” tapşırığıdır. Burada sözlər qarışıq verilir [1, s.54]:

odun	suyu
şəkərbura	turşusu
şollar	şələsi
şələlə	dadı
kələm	şırıltısı

Belə çalışmaları köməyi ilə uşaqlarda söz birləşməsi haqqında ilkin təsəvvürlərin yaranması, həm də bu vasitələrlə onların söz ehtiyatının zənginləşməsi nəzərdə tutulur.

Dərslərdəki “Ad günündə” mətnindəki göy rənglə verilmiş sözləri şagirdlərin nəzərinə çatdıraraq onlardan birinin rəng, digərinin isə say bildirən sözlər olduğu izah olunur [1, s.55]. Digər çalışmanın köməyi ilə uşaqlara rəngli şəkildə verilmiş say və əlamət bildirən sözlərə diqqət yetirmək tapşırılır. Nəticədə, şəkildəki rəsmlə göy

rənglə verilmiş sözlər arasındakı fərq müəyyən edilir. Uşaqlar belə vasitələrin köməyi ilə başa düşürlər ki, şar mətnə yaşıl, şəkildə isə qırmızı rənglə verilmişdir, həmçinin mətnə tortun üzərində altı şam qoyulduğu izah olunur, şəkildə isə cəmi 5 şam təsvir olunur. Bu kimi fərqləri ayırd etməklə uşaqlar əlamət və say bildirən sözlərlə də praktik şəkildə tanış olurlar. Belə çalışmalar uşaqlarda həm də təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Dərslərdə çalışmalar getdikcə çətinləşdirilir. Burada 3, 4 hecalı, o cümlədən uşaqların tələffüz zamanı hecalara ayırmaqda çətinlik çəkdiyi sözlərə rast gəlirik [1, s.58]. Məsələn: *pey-vənd, kvad-rat, vo-ley-bol, Va-li-də, ve-lo-si-ped*. Bu kimi sözlərlə iş öz əksini çalışmalarda da tapır. Məsələn, “*valideyn, samovar, nərdivan, vələmir*” sözləri verilir, onların düzgün hecalara ayrılması və tələffüzü üzərində iş aparılmasının şahidi oluruq [1, s.58]. Bunlar həqiqətən də həm tələffüzdə, həm də yazıda uşaqlara çətinlik törədə bilən sözlərdir. Məsələn: şəkildə *dəvə və quş – dəvəquşu* verilir. Uşaqlar praktik yolla iki müxtəlif sözün birləşməsindən mürəkkəb sözün yaranmasını müşahidə edirlər.

Başqa bir çalışmada “Uyğunluğu müəyyən et”mək tələb olunur [1, s.60]. Məsələn:

mavi	kəpənək
yaşıl	dəniz
alabəzək	meyvə
ləzzətli	yazı
savadlı	zəmi

Göründüyü kimi, tapşırıqda sözlər qarışıq verilir və uşaqlardan uyğunluğu müəyyən etməklə həm rəng, həm də əlamət bildirən sözlərin tapılması tələb olunur.

Belə çalışmalardan biri də “Ardıcılığı tap” adlanır [1, s.62]. Məsələn: “üzük aldı Südəbə dükandan südlü Ülkər yedi aş düşürəm türk mən dilini başa”. Burada əvvəldə verdiyimiz nümunədən də bir qədər mürəkkəb çalışmaya rast gəlirik. Uşaqlar pərakəndə halda düzülmiş sözlərdən bir neçə cümlə qurmaqla qazandıqları vərdişlərin bir daha möhkəmlənməsinə nail olmağa çalışırlar.

Elə burada, tapşırıq 3-də verilən mətnə ad bildirən isimlərdən söhbət açılır və çalışmada böyük hərflə yazılan sözün ölkə adı (Azərbaycan) olduğunu müşahidə edirik. Bu kimi çalışmalar vasitəsilə şagirdlərin diqqətini mətnəki digər ad bildirən isimlərə yönəltmək mümkündür. Məsələn: *Kür, Ülkər, Ütvi, Abşeron*.

Daha bir çalışmaya diqqət edək: “Boşluqların yerində əlamət bildirən sözlər işlət: görkəmli, ətirli, yelkənli.

1. Güldanda ----- güllər var idi.

2. Göldə -----gəmi üzürdü.

3. Bu gün-----şairlə görüşdük” [1, s.66].

Elə burada, yəni tapşırıq 3-də verilən “Göy göl” mətnində xüsusi isimlər verilmiş və çalışmada şagirdlərdən “Mətnə böyük hərflə yazılan hansı söz dağ adı bildirir?” sualı soruşulur.

Belə çalışmalardan birində qarğa, qaranquş, qartal şəkilləri verilmiş və “Hansı şəkilin adında bir heca fərqlidir?” sualı qoyulmuşdur. Bu tapşırığın köməyi ilə uşaqlar praktik və çox sadə üsullarla kökü eyni olan sözlərlə tanış olurlar.

Daha sonrakı çalışmada “Yaxın mənalı sözləri tap”maq tələb olunur. Məsələn: “xeyr – yox, daxma – koma, qoxu – iy, xəbər – məlumat, xoşbəxt – bəxtəvər” [1, s.70].

“Bala” sözünə *-ca* şəkilçisinin artırılması ilə “balaca” sözünün əmələ gəlməsini müşahidə edirik [1, s.74]. Deməli, burada şagirdlərdə kök və şəkilçi haqqında sadə anlayışlar formalaşdırılmağa çalışılır. Müxtəlif sözlərin vasitəsilə lazım gəldikdə *-ca*² şəkilçisinin əlavə edilməsi tələb olunur. Məsələn: *bala-ca-navar, nəti-cə-sarət*.

Verilən bu cür çalışmaları da diqqət cəlb edir. Burada yaxınmənalı sözləri tapmaq tələb olunur. Çalışmada qarışıq sözlər verilir. Şagirdlər “*müjdə – xəbər, jest – hərəkət, jüri – münsif, jalüz – pərdə, jalə – şəh*” olduğunu müəyyənləşdirməklə həm də praktik şəkildə sinonim sözlər barədə məlumat əldə etmiş olurlar.

Dərslərdə “Coşğun” mətnində sual cümləsi qırmızı rənglə verilmiş, elə həmin səhifədəki çalışmada “Mətnə altından xətt çəkilən sözləri başqa sözlərlə əvəz et”mək tələb olunur ki, bu da şagirdlərin sinonimləri praktik şəkildə dərk etmələrinə imkan verir. Belə tapşırıqlardan biri də “Nənənin eynəyi” mətnindən “*Eynək* sözünü əvəz edən sözü tap” kimi verilmişdir. Bu vasitələrlə uşaqlarda həm nitq inkişafına, həm də söz ehtiyatının zənginləşməsinə nail olmaq mümkündür. Nəticədə, uşaqlar “eynək” sözünü “gözlük” sözü ilə əvəz edərək çalışmanı yekunlaşdırmağa nail olurlar.

Uşaqların diqqətini orfoepik qaydalara yönəltmək məqsədilə şəkillərin düzgün ardıcılığına nail olmaq üçün verilən çalışmalara nəzər salmaq. Həmçinin burada suallara cavab verməklə kiçik bir mətn yazmaq da tələb olunur ki, bu da şagirdlərdə həm nitq inkişafına kömək edir, həm də onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir.

Dərslərdəki çalışmalardan biri “Ad bildirən sözlərin qarşısında müvafiq hərəkət bildirən sözləri yaz” şərti verilən tapşırıqdır [1, s.95]. Bu çalışma şagirdlərdə praktik şəkildə isim və feil haqqında ilkin anlayışlar formalaşdırır. Məsələn: miyoldayır, hürür, kişnəyir, böyürür.

İt -----, inək-----, at-----, pişik-----.

Dərslikdə verilən maraqlı çalışmalardan biri də “Ad və hərəkət bildirən sözləri birləşdir və dəftərində yaz” adlanır:

Gülləri	süpürdü
Tozu	suladı
Həyəti	sildi

Dərslikdəki “Ana yurdu” şeirində şagirdlərdən hansı rənglə verilmiş sözlər yaxınmənalıdır?” sualı soruşulur, tapşırıqdakı əksmənalı sözlər göy, yaxınmənalı sözlər isə yaşıl rənglə təqdim olunur [1, s.104-105].

Belə bir çalışmaya diqqət yetirək: “Zolaqlı burunduq” mətnində “Əlamət bildirən sözlərdən hansını burunduğa aid etmək olar?” sualı qoyulur və burada: “tənbəl”, “paxıl”, “zəhmətkeş”, “qəddar”, “səxavətli”, “qorxaq” sözləri verilir [1, s.110]. Bununla da uşaqlar əlamət bildirən sözləri oxuduqları mətnlə də əlaqələndirərək burunduğa aid xüsusiyyətləri tapmaqla yanaşı, əlamət bildirən sözləri də seçə bilirlər.

Buna bənzər çalışmalardan biri “Əlamət bildirən sözlərdən uyğun gələnləri nöqtələrin yerinə qoymaqla mətni köçür”mək tələb olunan tapşırıqdır [1, s.110]. Məsələn: “hiyləgər, zalım, ağıllı” kimi sözlərin işləndiyi cümlədə buraxılmış sözləri nöqtələrin yerinə əlavə etmək tapşırılır. Cümlələr isə belədir:

“...canavar və ...tülkü kirpini aldadıb yemək istədilər. Amma ...kirpi onların fikrini başa düşdü”.

Başqa bir çalışmada isə şagirdlərə “Sual cümləsini göstər”mək tapşırılır. Belə çalışmalar dərslikdə çoxluq təşkil edir. Bu vasitələrlə uşaqlarda cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri barədə ilkin təsəvvür yaradılır, sual cümləsinin nə məqsədlə, necə yaranması və sonunda hansı durğu işarəsinin qoyulması barədə şagirdlərə praktik biliklər aşılanır. Onlar başa düşürlər ki, cümlənin məqsədindən asılı olaraq sözlərin deyiliş forması da müxtəlif olur. Şagirdlər praktik şəkildə intonasiya haqqında məlumatlara yiyələnir, məqsəddən asılı olaraq cümlənin nəyə xidmət etməsi nəzərə alınaraq sonda lazım olan durğu işarəsinin qoyulmasına nail olurlar. Belə çalışmaların köməyi ilə şagirdlər durğu işarələrinə düzgün şəkildə əməl etməyin vacibliyinə əmin olurlar.

Dərslikdəki çalışmalardan biri də “Turqut hansı sözlərdə “d” hərfinin yerinə başqa hərf qoydu. Həmin sözləri seçib yazın” adlanır. Məsələn: “*durna – zurna, dovşan – yovşan, dəniz – bəniz, duzu – buz, dükana – sükana, duzlayır – buzlayır, dibinə – cibinə, qədər – qəmər, yada – yaza, deyənə – yeyənə*”. Belə tapşırıqların

məqsədi bir hərfin dəyişməsi nəticəsində sözün mənasının tamamilə dəyişməsinə uşaqlara aşılamaqdan ibarətdir.

Dərslikdə yaxınmənalı sözlər və onların düzgün hecalara ayrılması üzərində iş aparılmasına dair tapşırıq da verilmişdir. Şagirdlərə “Nə üçün pişik yeməkdən sonra yuyunur?” nağılından nida cümlələrini seçmək tapşırılır. Bu isə yenə də uşaqlara cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini mənimsətmək məqsədini daşıyır. Belə cümlələrdə sevinc, kədər və s. hissləri ifadə etməklə yazıda nida işarəsinin qoyulmasının vacibliyi də vurğulanır.

Dərslikdə “Hara gedirsən axşam?” şeiri verilir və çalışmada şagirdlərdən “Hansı cümlədə “şam” sözü mətndəki mənasında işlənib?” sualı soruşulur [1, s.117].

- a) Külək əsib şamı söndürdü.
- b) Güclü külək meşədəki şamı yıxdı.
- c) Uşaqlar şam yeməyinə oturdular.

Burada isə uşaqlar praktik yolla deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin mənaca fərqlənən sözlər barədə məlumatlandırılır.

Diqqəti cəlb edən çalışmalardan biri də “Dovşan *qar* sözünə hecalar artırmaqla hansı sözləri yaratdı?” tapşırığıdır [1, s.126]. Sözlər isə həmin səhifədəki “Cıratma” mətnində verilir. Məsələn: *qar-maq, qar-topu, qar-tal, qar-mon, qar-pız, qar-qız*. Belə çalışmaların köməyi ilə şagirdlərdə söz yaradıcılığı formalaşdırılır, onlarda söz ehtiyatı yaranır, lüğətləri zənginləşdirilir.

Dərslikdə uşaqlara cümlənin bitmiş fikir bildirməsi bu cür izah olunur: “Hansı rənglə verilmiş misra cümlə deyil?”. Burada “Küsən kitab” şeiri verilir və “Ana gördü kitaba” misrası göy rənglə uşaqların nəzərinə çatdırılır. Şagirdlərin bu məqamı diqqət mərkəzində saxlamasını təmin etmək məqsədilə rənglərdən istifadə, yəni müəyyən sözlərin mətnlərdə və şeirlərdə seçilməsi, demək olar ki, dərsliyin çox hissəsində rastlaşdığımız mənzərədir. Çalışmaların belə təşkil olunması orada qoyulmuş məqsədə nail olmaqda şagirdlərə kömək edir.

Digər bir çalışmada “Dostluq köməyi” mətnindən “dodağı qaçdı” ifadəsi işlənir və tapşırıqda da şagirdlərdən bu sözün mənasını izah etmək tələb olunur [1, s.142-145]. Dodağın həqiqi mənada qaçmadığını başa düşən uşaqlar praktik yolla bunun məcazi mənalı söz olduğunu anlayır və əslində sözün mənasını “gülümsəmək” kimi başa düşürlər.

Dərslikdə şagirdlərə “Bunu eləmək olmaz” şeirində nəyi etmək olar, nəyi isə olmaz kimi məsələləri dərk etdirməklə yanaşı, tapşırıqda yaxınmənalı sözün

tapılması, “qaz” sözünün isə hansı cümlədə mətndəki mənasında işlənməsini müəyyən etmək tələb olunur.

Dərsliyin əvvəlindən sonuna kimi şagirdlərdə nitq inkişafına, həmçinin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafına yönələn çalışmalar çoxluq təşkil edir [1, s.153]. Məsələn: Bu çalışmada “Şeirdə hansı rəngli misra cümlə deyil?” tapılması tələb olunur və verilən cavablar aşağıdakı kimi təqdim olunur:

- 1) Mən yalan danışmıram;
- 2) Mən doğruçu oğlanam;
- 3) Bunu hamıdan yaxşı.

Bir daha görünür ki, uşaqların bitmiş fikrin nə demək olduğunu dərk etmələri üçün bu cür çalışmalar xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Nəticə / Conclusion

I sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində qrammatik biliklərin aşılması sadə və praktik quruluşa malik olsa da, şagirdləri gələcəkdə sistemativ qrammatika kursunu mənimsəmələrinə hazırlayır. Qeyd edək ki, Kurikulumda dil qaydalarının öyrədilməsi nəzərdə tutulur ki, məhz dərslikdəki tapşırıqlar da bu məqsədə xidmət edir.

Qrammatika dərslərində şagirdlərin fəallığını təmin etmək məqsədilə interaktiv metodlardan geniş istifadə bu biliklərin şagirdlər tərəfindən daha maraqla mənimsənilməsinə kömək edir. Belə ki, dərs prosesi zamanı şagirdlərin diqqətini izah olunan materiala cəlb etmək lazımdır ki, onlar izahatın gedişini izləməklə yanaşı, müəllimin verdiyi məlumatı da yaxşı mənimsəsinlər. İzahat eyni zamanda şagirdlərin əqli fəaliyyətinin fəal bir forması rolunu oynamalıdır. Qrammatik materialın müəllim tərəfindən izahı zamanı şagirdlər öz fikirlərini sübuta yetirmək üçün nümunələr gətirir, mühakimə yürüdür, müxtəlif əqli əməliyyatlar aparırlar. Qrammatik məlumatın izahı prosesini uzun-uzadı danışmaq yorucu ola bilər. Əsas qrammatik hadisələr şagirdlər tərəfindən mənimsənildikdən sonra bəzi cəhətlər üzərində dayanmaq, onları bir qədər də dəqiqləşdirərək təhlillər aparmaq və deyilənləri tətbiq etmək olar.

Dərsliyin təhlilindən görünür ki, belə çalışmalar kiçik yaşlı məktəblilərin qrammatik anlayışları daha yaxşı mənimsəmələrinə xidmət edir və gələcəkdə daha mürəkkəb tapşırıqların yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dili. I siniflər üçün dərslik. (2018). Bakı.
2. Abdullayev A.S., Kərimov Y.Ş. (2013). İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası. Bakı, Maarif. 374 s.
3. Abdullayev N.Ə. (1986). Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif. 160 s.
4. Abdullayeva G.A. (2007). Nitq mədəniyyəti və nitqin ifadəliliyi. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Ümumi ibtidai təhsil. Kurikulum. (2008). №1, s.131-150.
6. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. (1999). Bakı, 64 s.
7. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ana dili kurikulumu (layihə). (2006). Azərbaycan müəllimi, 18 avqust.
8. Balıyev H.B. (1997). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU nəşri. 102 s.
9. Balıyev H.B. (2013). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU nəşri. 425 s.
10. Cəfərova N.Q. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik, I hissə. Bakı, 403 s.
11. Cəfərova N.Q. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik, II hissə. Bakı, 430 s.
12. Nəbiyeva Ş.Z., Abdullayeva G.A., Kərimova A.S. (2015). İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr. Dərs vəsaiti. 518 s.

Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın bəzi məsələləri

Mehriban Əlləzova

Müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Azərbaycan.

E-mail: ellezovamehriban72@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0002-3759-6093>

XÜLASƏ

Fəndaxili inteqrasiya – müəyyən bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fəndaxili faktların sistemləşdirilməsidir. Bu mənada inteqrasiyanı verilmiş materialın ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu isə son nəticədə fənnin məzmun və strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Fəndaxili inteqrasiya üfüqi və şaquli ola bilər. Fənlərarası inteqrasiya iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplər sintezidir. Belə ki, o, bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrənilməsi zamanı istifadəsini nəzərdə tutur. Tədrisin bu modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazlarının yaradılması ilə yanaşı, həm də elmi anlayışlar, kateqoriyalar və yeni yanaşmalarla xarakterizə olunan biliklərin formalaşdırılmasına təkan verir.

AÇAR SÖZLƏR

fəndaxili inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, təlim prosesi, şagird, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.06.2022

qəbul edilib: 20.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

METHODS

Some issues of interdisciplinary and monodisciplinary integration in the teaching of the Azerbaijani language

Mehriban Allazova

Teacher, Azerbaijan State Pedagogical College. Azerbaijan.

E-mail: ellezovamehriban72@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0002-3759-6093>

ABSTRACT

Interdisciplinary integration is the coordination of concepts, knowledge and skills in a particular subject, the systematization of facts within the subject. Integration at this level can also be seen as the concentration of a given material in individual learning units. Ultimately, this leads to a change in the content and structure of the subject. Interdisciplinary integration can be both horizontal and vertical. Interdisciplinary integration is the synthesis of concepts, knowledge, skills, and principles shared by two or more disciplines. This integration involves the use of laws, theories and methods related to one subject while studying another. The systematization of content in accordance with this model, along with the creation in the minds of students of integral and indivisible images of the world, stimulates the formation of new types of knowledge characterized by general scientific concepts, categories and approaches.

KEYWORDS

interdisciplinary integration, monodisciplinary integration, educational process, student, thinking

ARTICLE HISTORY

Received: 22.06.2022

Accepted: 20.07.2022

Giriş / Introduction

İnteqrasiya sadəcə hissələrin bütöv şəkildə birləşməsi deyil, həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə gətirib çıxaran müxtəlif mərhələli sistemdir. Pedaqoji inteqrasiyanın mərhələləri məsələsində müəlliflər arasında daim fikir ayrılığı mövcud olmuşdur. Belə ki, V.P.Aberqan təlim prosesində inteqrasiyanı aşağıdakı mərhələlərə ayırır:

1. fənlərarası əlaqələr;
2. didaktik sintez;
3. bütövlük.

İnteqrasiya prosesinin üç mərhələyə bölünməsinə professor Y.Kərimov da təsdiqləyir. O, inteqrasiyanı ilkin (təlim prosesinin yalnız məzmun baxımından müasirləşməsi), orta (təlim prosesinin komponentlərinin kompleksləşdirilməsi) və yüksək (yeni törənmişlərin tam sintezi) mərhələlərə ayırır. E.D.Rozanova və L.Seçenikova isə inteqrasiyanın dörd mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edirlər:

1. təfəkkür prosesinin və ümumi dərs bacarıqlarının inteqrasiya əsaslı kursda intensivləşməsi;
2. dərs fənlərinin məlumatlı sahələrinin birləşməsi;
3. materialın müqayisəli-ümumiləşdirici şəkildə öyrənilməsi;
4. faktların sərbəst müqayisəsi, anlayışlar və hadisələr əsasında əlaqələrin yaradılması, əldə olunmuş bacarıqların birgə tətbiqi [Розанова Е.Д. Москва, 1983].

İnteqrasiya mərhələləri haqqında fikirlərin bu cür müxtəlifliyi son on ildə pedaqoji ədəbiyyatda geniş istifadə olunan “*təhsilin məzmunu*” və “*təlimin məzmunu*” anlayışlarının qarşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Onlar arasındakı müxtəliflik “təhsil” və “təlim” anlayışlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Əgər təhsil bilik, bacarıq və təcrübənin əldə olunması, dünyagörüşün formalaşması, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı nəticəsində yaranan dəyişikliklərin məcmusudursa, deməli, təhsilin məzmunu dövlət təhsil standartlarında bilik, bacarıq və vərdislərə tələb formasında qarşıya qoyulan nəticədir. Burada vasitə məqsəd qismində çıxış etdiyi kimi təlim məzmunu da təhsil məzmunu qismində çıxış edir. Təlimin məzmunu – müəyyən bilik sisteminin dərk edilməsinin potensial bacarığını ümumilikdə təmin edən dərs məlumatı, tapşırıq və məsələlər kompleksidir. Qapalı halda o, dərs proqramlarında, tam şəkildə isə dərsliklər, dərs vəsaitləri, didaktik materiallar və müəllim tərəfindən verilən informasiyalarda öz əksini tapır.

Təlimin məzmununda müəllimlərin yaratdığı inteqrasiya mərhələləri ilə bağlı V.T.Fomenkonun bu pedaqoji anlayışa yanaşması maraqlıdır. O, məktəbdə

inteqrasiya proseslərini tədqiq edərək aşağıdakı mərhələləri qeyd edir: “Məzmunun inteqrasiya olunmasının minimal mərhələsi – bu əənəvi fənlərarası əlaqədir, həm fraqmental xarakterli, həm də məzmunun müxtəlif keyfiyyətli sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı dərk olunmasıdır”. T.Q.Braje də həmçinin ikimərhələli inteqrasiyanı daha əhəmiyyətli hesab edir. Onun fikrincə, inteqrasiya fəndaxili və fənlərarası ola bilər. S.Q.Şpileva isə bu təsnifata fəndənkənar inteqrasiyanı da əlavə etməyin gərəkli olduğunu diqqətə çatdırır.

Qeyd edək ki, inteqrasiya prosesləri üç mərhələlidir: fəndaxili, fənlərarası və sistemlərarası. V.T.Fomenkonun qeyd etdiyi kimi, belə inteqrasiyalar yüksək və ya orta səviyyəli inteqrasiyalardır ki, onlar həm məzmun seçiminə, həm də müəllimin tədris etmə texnologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir dövrdə isə inteqrasiyanın üç səviyyəsini fərqləndirirlər: fəndaxili, fənlərarası və fənləüstü. Görkəmli metodist alimlərimizdən V.Qurbanov, N.Cəfərova, R.Əşrəfov, F.Yusifov, Y.Aslanov, Z.Veysova da fəal interaktiv təlimdə inteqrasiyanın üç səviyyəsi olduğunu qeyd etmişlər.

Fənləüstü (transfənn) inteqrasiya – inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla, özündə təlimin əhatə etdiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva edir. Yəni bu inteqrasiya ilə şagirdlərin məktəbdə və məktəbdənkənar aldıkları təhsil məzmununu sintez edilir. İnteqrasiyanın belə səviyyəsi günümüzdə aktuallığını daha da artırmış, o, məktəb-komplekslərlə yanaşı, həm də təhsil paradıqmalarının dəyişməsinə tələb edir. Belə məktəblərdə dərs gününün məzmununu şagird üçün vahid fəaliyyət sahəsi kimi qurulur [Əfəndizadə Ə. Bakı, 1981].

Dil vahidlərinin kombinator proseslərini anlamaq, linqvistik hadisələrin izahını vermək və bir dilçi-metodist, didakt üçün bu sahədə yeni fikir bildirmək əhəmiyyətlidir. Filoloq-müəllimin nitqlə dilin, dillə təfəkkürün əlaqələri haqqında mükəmməl biliyə yiyələnməsi müəllimin sözlərində, məntiqi təfəkküründə, sübutlu mühakimələrində daha əsaslı olduğunu və dilin nəzəri məsələlərinə şagirdlərdə dərin tədqiqatçı marağı oyada bildiyini göstərir.

İlk dəfə müəllimin dilindən *riyazi linqvistika*, *coğrafi linqvistika* və yaxud digər terminlərin adlarını eşidən şagirdə hər bir sözdə yeni mənə axtarmaq, cümlədəki mənaları fərqləndirə bilmək həvəsi baş qaldıra bilər. Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin elmdaxili və fəndaxili əlaqəni bilib, onu öz təcrübələrində tətbiq etməsi olduqca mühüm amildir.

Azərbaycan dilinin tədrisi sistemində müşahidə olunanlar ümumi dilçilikdə də müşahidə olunur. Odur ki, linqvometodika və linqvodidaktika sahəsində mövcud ədəbiyyatdan əxz edərək müəyyənləşdirdiyimiz müddəalar aşağıdakılarla əlaqədardır:

- Fəndaxili əlaqə proqramlarda lazımınca nəzərə alınmalı;
- Dilin struktur-semantik sistem kimi dərk olunması təlimdə metodik istiqamətlərlə müəyyənləşməli (yazı və oxu proseslərinin tənzimləyiciləri olan orfoepik və orfoqrafik normalar daxili əlaqə münasibətləri əsasında meydana çıxır);
- Fəndaxili əlaqədən istifadə etmək üçün daha potensial mövzular nəzəri cəhətdən şərh edilərək təhlil nümunələri verilməli;
- Fəndaxili əlaqənin mövzulararası, kurslararası, bölmədaxili əlaqə imkanları xüsusi olaraq tədqiqata çevrilməli, təcrübədə meydana çıxan nümunələrin ümumiləşdirilməsi aparılmalı və metodik tövsiyələr əsasında müəllimlərə istiqamət verilməli;
- Fəndaxili əlaqə təlimində qanun, prinsip, metod, forma və ya vasitə olması barədə sistemli şərtlər verilməli.

Azərbaycan dilinin fəndaxili əlaqədə tədrisinin nəzəriyyə və təcrübəsi, habelə sistemə qurulan dərslər, fəndaxili əlaqə, onun formaları, mənimsəməyə təsiri, pedaqoji psixoloji amillərin gözlənilməsi ilə qabaqcıl təcrübədən alınan optimal nəticələrdən ibarətdir. Əgər müəllimlər fəndaxili əlaqə probleminə dərinliklə bələd olarsa, tətbiq edilən üsullarla mənimsəmə mexanizmi optimal şəkildə qurularsa, mövzular, bölmələr, şöbələrarası əlaqə sferası ilə gedən proses intensiv nitq inkişafı mexanizminə çevrilərsə, ayrı-ayrı normalar, bacarıqlar və vərdislər rabitəli nitq inteqrasiya olunarsa şagirdlər Azərbaycan dilini daha yüksək səviyyədə mənimsəyər, bu da onların nitq mədəniyyəti vərdislərində özünü qabarıq şəkildə göstərmiş olar.

Fəndaxili əlaqənin didaktik əsaslarından danışarkən klassik pedaqoqlardan Y.A.Komenskinin nəzəriyyəsinə istinad edilməlidir. Pedaqoq deyirdi: “Bütün anlayışlar birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqə və vəhdətdə götürülərək öyrədilməlidir”.

Ümumiləşmiş strateji fikrin əsasında qurulan təlim işindən inteqrativ nəticə və ya inteqrativ anlayışlar gözləmək daha düzgündür. Bunun üçün əvvəl qazanılan biliklərə ekskursiyalar və ya istinadlardan istifadə sistemli şəkildə aparılmalıdır. Bəzi inteqrativ mövzuları göstərək:

- Feili sifət mövzusunun tədrisində feilə və sifətə dair biliklərə istinad;
- Zərfin tədrisində sifət və feili bağlamaya dair elmi biliklərə istinad;
- İsmi və feili xəbərin tədrisində isim qrupuna və feilin dəyişən formalarına dair biliklərə istinad;
- Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində müvafiq olaraq bəzi əsas nitq hissələrinə dair biliklərə istinad;
- Morfologiyanın sintaktik zəmində öyrənilməsi;

- Sintaktik kateqoriyaların tədrisində morfolojiyadan qazanılan biliklərə istinad edilməsi və s.

Göstərilən mövzuların bir çoxu qabaqcıl təcrübədə sınaqlardan uğurla çıxmışdır. Belə ki, “Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər “Nitq hissəsi nədir?” sualı ətrafında düşünür və onlardan aşağıdakı suallar ətrafında hazırlaşmaq tələb olunur:

- Nitq hissəsi və söz necə vahidlərdir?
- Bütün sözlər anlayış ifadə edirmi?
- Nitq hissələri neçə qrupda toplanır?
- Adlar deyəndə siz nələri nəzərdə tutursunuz?
- Məsdər adlara, yaxud feillərə aiddir?
- Məsdər hansı formada olan feillər üçün əsas və ya başlanğıc forma hesab edilir?
- Cümlə üzvü və nitq hissələrinin quruluşu haqqında nə deyə bilərsiniz? Mürəkkəb nitq hissəsi mürəkkəb cümlə üzvü ola bilərmi?
- Mürəkkəb sifət, say, feillər sadə və ya mürəkkəb üzv sayılmalıdırmi?
- “Hər kəs”, “hər adam”, “bir kimsə”, “heç kəs” və s. bu tipli əvəzlilər quruluşca sadə və ya mürəkkəb cümlə üzvü kimi götürülə bilərmi?
- Nitq hissələrinin cümlədə rolu, sintaktik funksiyası, sintaktik vəzifəsi, habelə cümlə üzvü funksiyası terminləri necə şərh olunmalıdır?

Sonuncu sualla əlaqədar müvafiq terminlərin ifadə etdiyi anlayışları müəllimlərin əksəriyyəti demək olar ki, sonadək fərqləndirə bilmədiklərindən müqayisələri fəndaxili əlaqəyə istinad olunmasını zəruri etmişdir. Çünki “*sintaktik vəzifə*”, “*sintaktik funksiya*” və “*cümlə üzvü vəzifəsi*” terminləri arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Əvvəla, sintaktik funksiya, sintaktik rol hər hansı bir nitq hissəsinin normativ və predikativ vəzifə daşıyıcısı olması, sonra isə cümlənin bir üzvü rolunda çıxış etməsi deməkdir. Digər tərəfdən, hər hansı bir nitq hissəsi sintaktik funksiya daşdığı kimi, onun həm də cümlə üzvü kimi çıxış etməsi vacib deyil.

Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: Bağlayıcıların sintaktik funksiyası cümlədə sözləri və ya cümlə komponentlərini bir-birinə bağlamaqdır. Bu səbəbdən sintaktik funksiyasına görə bağlayıcılar iki cür olur: tabelilik və tabelsizlik bağlayıcıları. Biz bu fikri qeyd etməklə bildirmək istəyirik ki, tabelilik və tabelsizlik əlaqəsi bağlayıcılar üçün cümlə üzvü vəzifəsi yox, sintaktik funksiyadır. Ona görə də fəndaxili anlayışlarda sinonimika və ya bərabərlik yaratmaq elmiliyin pozulması deməkdir.

Başqa bir nümunə üzərində dayanaq. Feilin dəyişməyən formalarından feili sifət, feili bağlama və məsdər haqqında danışarkən onların cümlədə özlərindən əvvəlki söz və ifadələri tabe edərək tərkib əmələ gətirməsi həmin kateqoriyadan olanlar üçün tabeəddi sintaktik funksiyadır. Aşağıda verilən nümunələrə diqqət yetirək:

1. Qarabağ uğrunda vuruşmaq alınımıza yazılıb.
2. Öz sözünün üstündə durmayan, əhdini pozan, ilqarından döənən namərddir.
3. Aylar, illər keçdikcə, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə, xalqımızın gücü, qüvvəti daha da artır.

Göründüyü kimi, birinci cümlədə “Qarabağ uğrunda vuruşmaq” tərkibinin əmələ gəlməsi “vuruşmaq” feili (məsdər) üçün sintaktik funksiyadır, lakin həmin tərkibin bir cümlə üzvü kimi çıxış etməsi (mübtədə olması) tərkibin sintaktik rolu – cümlə üzvü vəzifəsidir. Eyni sözləri ikinci, üçüncü cümlələrdəki feili sifət, məsdər tərkiblərini əmələ gətirən feillər və tərkiblərin cümlədəki bir üzv kimi rolu haqqında da demək olar. Bununla da sübut edilir ki, sintaktik funksiya və cümlə üzvü vəzifəsi eyni cür işlədilməməlidir. Çünki birinci ikinciyə nisbətən daha geniş anlayışdır.

Başqa bir elmi xəyata tez-tez təsadüf etməyimiz də məhz elə fəndaxili terminoloji diferensiallığa diqqət yetirməməyimizlə əlaqədardır. Belə ki, bu da “cümlənin sintaktik təhlili” və “cümlə üzvünə görə təhlil” ifadələrinin sinonim şəkildə işlədilməsi ilə bağlıdır. Bu cür hallar hətta test tapşırıqlarını tərtib edən mütəxəssislərin diqqətindən yayınır və qeyd olunan hal baş verir.

Fəndaxili əlaqə bir çox hallarda məlumla naməlumun qarışdırılması zamanı yaranan bağlılıqdır; bu bağlılıqdan sonra razvyazka prosesi gəlir və müəllim öz məharəti ilə məntiqini həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, məlumla əsaslanmaqla yeni biliyin möhkəm özülünü qoymuş olur. Professor Əziz Əfəndizadə metodikaya aid fikirlərini şərh edərkən yazırdı: “Sintaktik təhlil” dərin anlayışdır, onun aparılması sistemi geniş dərk olunmalıdır” [Əfəndizadə Ə. Bakı, 1981].

Ə.Əfəndizadənin məktəbdə linqvistik təhlil metodikasına həsr olunmuş yazılarında, habelə Əli Fərəcovun qrammatik terminlərin, məfhumların mənimsənilməsinə həsr edilmiş doktorluq işində bu barədə geniş izahatlara rast gələ bilirik [Fərəcov Ə.A. Bakı, 1970]. Sadəcə metodika tarixinə tez-tez müraciət etməyirik və nəzərə almırıq ki, “cümlənin sintaktik təhlili”, “sadə cümlənin sintaktik təhlili” və “mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlili” tələbləri ilə cümlə üzvü vəzifəsinin göstərilməsi eyni cür qəbul edilə bilməz. Əlbəttə, bunların hamısı üçün eyni olan bir ardıcılıq tələbi var ki, o da cümlənin ifadəli oxunuşudur. Bir çox hallarda dərslərdə baş və ya budaq cümlələrin üzvlərə görə təhlili tələblərinə rast gəlirik.

Axı mürəkkəb cümlənin təhlilindən alınan nəticə ilə sadə cümlənin təhlilindən alınan nəticə eyni ola bilməz. Eyni zamanda “üzv” amili sadə cümləyə, “cümlə” amili isə mürəkkəb cümləyə xas olan keyfiyyətdir.

Keçirilən hər bir mövzu özündən əvvəlki dərse əsaslanır və özündən sonrakı dərslər üçün baza yaradır. Göstərilən iki cəhətin sıx birləşməsi zəminində tədrisin əsas məqsədini həyata keçirmək Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məqsəd və vəzifələrini təmin edir. Bu dərslərdə fəndaxili əlaqə aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- anlayışlararası əlaqə;
- bəhslərarası əlaqə;
- şöbələrarası əlaqə;
- bölmələrarası əlaqə.

Aydındır ki, Azərbaycan dilində fəndaxili əlaqə, əsasən mövzular arasında olur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir anlayış özü də müəyyən mövzuya aiddir. Mövzular bəhədə, şöbədə və bölmədə birləşir. Məsələn, isim morfolojiya şöbəsinin bəhsi olmaqla yanaşı, qrammatika bölməsinə də daxildir. İsim nitq hissələri bəhsi üçün mövzu sayıla bilər. İsim anlayışı, ismin quruluşca növləri, onun hallanması mövzularını bir topluda birləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, o, bir bəhs kimi götürülməlidir. Bu anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə mövzulararası əlaqəni ardıcıl keçilən dərslər arasındakı əlaqə kimi qəbul etmək mümkündür.

Fənlərarası əlaqə Azərbaycan dili təliminin onurğa sütununu təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən sözlərin hər biri bir elm sahəsinə aiddir. Məsələn, səhhət, nitq, dəniz, təfəkkür, göy, hərbi, sülh, səhra, bitkilər aləmi, anlayış, mexanika, vulkan, səadət və s. kimi anlayışları biz təbiət, humanitar və texniki elmlərə aid edə bilərik. Bu sözləri nitqimizdə ya bilərəkdən işlədir, ya da işlətmək üçün dərk etməli oluruq.

Tədris prosesində fənlərarası əlaqənin böyük rolu vardır. Fənlərarası əlaqələr tədrisin öyrətmək, inkişaf etdirmək və tərbiyələndirmək kimi məqsədlərinə nail olmağı göstərən mühüm amildir. Təlim prosesində bu əlaqədən istifadə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırır, dünyanı hərəkətdə və inkişafda görməyə kömək edir, fənn anlayışları arasında məntiqi əlaqənin qurulmasına imkan yaradır. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirərək onların biliklərindəki formalizmin ləğv edilməsi məktəblilərin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almağa, tədris vaxtının qısaltılmasına, dinamik, keyfiyyətə dəyişkən biliklər sistemini formalaşdırmağa imkan yaradır. Müəllimin əsas vəzifəsi bu əlaqələrin mənimsənilməsində şagirdlərə köməklik göstərməkdir.

K.D.Uşinski yazırdı: “Şagirdin başında sxolastik olaraq elmlər deyil, həyata və aləmə imkan daxilində geniş və işıqlı nöqteyi-nəzəri üzvi surətdə quran hər hansı bir elmin məlumat verdiyi bilik və ideyalar yerləşdirilməlidir” [УШИНСКИЙ К.Д. Москва, 1952].

Müşahidələr göstərir ki, tədris materialının fənlərarası əlaqələr əsasında öyrənilməsi əqli fəaliyyətin ümumi üsullarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır: “Fənlərarası əlaqələr faktik materialın məzmununa və əqli əməyin xarakterinə görə şagirdin fərdi yaradıcı potensialının inkişafında gerçəkliyin əsas problemlərini geniş və dərin “görmə qabiliyyətinə” malik olmasında vacib əhəmiyyət kəsb edən idrak fəaliyyətinin elmi qurulmasına imkan verir ki, bu da öz növbəsində daima dəyişən, yeniləşən və mürəkkəbləşən məsələləri həll etməyi bacaran ixtisasçılar hazırlamağa kömək edir” [Федоренко Г.Ф. Москва, 1983].

Hərtərəfli şəkildə keçirilən fənlərarası əlaqələrin köməyi ilə şagirdlər məktəb fənlərinin aparıcı ideyalarına yiyələnir, eyni vaxtda biliklərin bütöv elmi sistemi yaradılır, elm, incəsənət, təfəkkürün əsasının ali sintezi kimi dünyagörüşü formalaşır.

Y.A.Komenskinin və C.Lokkun əsərlərində biliklərin birləşdirilməsi ideyası hər şeydən əvvəl tədris prosesini boğan sxolastikaya qarşı onların mübarizəsi ilə bağlıdır. Y.A.Komenski bu barədə yazırdı: “Həmişə və hər yerdə birgə o şey götürülür ki, biri o biri ilə bağlı olsun”. C.Lokk isə deyirdi: “Bir predmetin məzmununun digər predmetin element və faktları ilə doldurulması üsulu nəinki elmlərin əsasına yiyələnməyə, həm də uşağın və hərəkətlərinin formalaşmasına, bacarıq və vərdişlərin inkişafına, həyatın müxtəlif sahələri haqqında biliklərin hərtərəfli olmasına kömək edir” [Джон Локк. Москва, 1939].

Y.A.Komenskinin və C.Lokkun bu ideyaları İ.Helbert, A.Disterverq və K.D.Uşinski tərəfindən inkişaf etdirilir. Fənlərarası əlaqələr ideyası öz davamını K.D.Uşinski, A.Disterverq, V.F.Odoyevski, V.O.Belinski, A.İ.Yertsen, N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolyubov və başqalarının əsərlərində tapır. Adı çəkilən müəlliflər, xüsusən də V.Q.Belinski tədris predmetlərinin təcrid olunmuş halda tədrisinin zərərli olduğunu görmüş və “bütöv təhsili” müdafiə etmişdi.

Müxtəlif sistemli biliklər arasında əlaqələrin həyata keçirilməsinin ən maraqlı formalarından biri tədrisin kompleks təşkili formasıdır. Müəllim “integrativləşdirilmiş günləri” və “qovuşuq günləri” tətbiq edərək bütün fənləri ibtidai, bəzən də orta siniflərdə tədris edir. Tədrisin maraqlı prinsipi kimi “kompleks” forma özünü o zaman doğrulda bilər ki, müəllim fənlərarası əlaqələri həyata keçirə bilsin.

Müasir rus pedaqoji ədəbiyyatında (R.N.Novinov və F.E.Minçenkov) fənlərarası əlaqələr əsasında tədris fənninin məzmununa uyğun üç yanaşma nəzərə çarpır: fənlərarası əlaqələr tədris materialının ardıcılığının öyrənilməsi və məzmununun təyin olunmasının əsasını təşkil edir; tədris predmetinin məzmunu fənlərarası əlaqələrdən yaranmış olur; fənlərarası əlaqələr.

Fənlərarası əlaqələr bir sıra vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. Tədrisin elmi səviyyəsini yüksəltməyə xidmət göstərməli və fənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini açaraq vahid elmi sistemi dərk etməlidir.
2. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməli, elmi dünyagörüşünü formalaşdırmalı, təbiət, cəmiyyət, habelə insan təfəkkürü və dünya haqqında biliklər sistemini zənginləşdirməlidir.
3. Tədris materiallarının şüurlu mənimsənilməsi və yadda saxlanılmasını təmin etməlidir.
4. Şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirməli, fənlərarası əlaqə nəticəsində mövzular arasında məntiqi əlaqə, ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinə uyğun gəlməlidir.
5. Təlim prosesinin səmərəliliyini, mənimsənilmiş biliklərin keyfiyyətini yüksəltməli, mühüm hadisələr, proses və qanunauyğunluqlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmalı, şagirdlərin biliklərini zənginləşdirməlidir.
6. Şagirdlərin mənimsədikləri biliklər, hadisə və proseslər arasındakı tarixi və məntiqi əlaqələri gücləndirməli, onlarda axtarıcılıq, zehni fəallıq və müstəqillik keyfiyyətlərini əks etdirməlidir.
7. Müəllimləri səfərbərliyə sövq etməli, biliklərini artırmağa, zənginləşdirməyə şərait yaratmalıdır.

Aydındır ki, zəngin biliyi, pedaqoji səriştəsi olan, ixtisasını və onunla bağlı elmləri mükəmməl bilən, oxşar elmi bilikləri qarşı-qarşıya qoyub müqayisə aparmağı bacaran müəllim fənlərarası əlaqədən səmərəli şəkildə istifadə edə bilər. Deməli, təlim prosesində bu əlaqədən istifadə edən müəllim daim sistemli şəkildə özünütəhsillə məşğul olmalıdır. Tədris prosesində sadələdiyimiz əlaqə növlərindən istifadə etməklə şagirdlərin bilik səviyyəsini dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq və onların biliklərini möhkəmləndirməyə nail olmaq mümkündür.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dili tədrisində fəndaxili əlaqənin məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: keçilən dərsi daha əvvəl qazanılmış biliklərə istinadla şagirdlərin mənimsəyəcəyi şəkildə izah etməyə nail olmaq; əvvəl keçilmiş dərslərdəki əsas məsələləri yada salmaq və əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail olmaq; Azərbaycan dilinin çətin qavranılan, başqa anlayışlarla qarışıq salınan ifadələrini müqayisə zəminində təkrar yada salmaq, onların lazımı səviyyədə mənimsənilməsinə təmin etmək; keçilən dərslə gələcəkdə tədris olunan dərslər arasında əlaqə qurmaqla şagirdlərdə sonrakı mövzularla bağlı təsəvvür yaratmaq; şagirdlərdə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaratmaq bacarığı formalaşdırmaq. Qeyd edilənlər fəndaxili inteqrasiyanın mahiyyətini əks etdirir.

Fənlərarası əlaqənin yaradılmasında sistemlilik, qanunauyğunluq olmalıdır. Yalnız bu halda yüksək keyfiyyət əldə etmək olar. Təlim prosesində fənlərarası əlaqə yaratmadan ümumi anlayışların mahiyyətini açmaq və şagirdlərin idrak fəaliyyətini əsl mənada inkişaf etdirmək mümkün deyil. Fənlərarası əlaqədən elə istifadə edilməlidir ki, fənlərin məzmunu fənlərarası əlaqəyə deyil, əksinə, fənlərarası əlaqə tədris kursunun məzmununun dərk olunmasına xidmət etsin. Əgər belə olarsa, bu zaman inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi daha yaxşı nəticələr verir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, təlimdə fənlərarası əlaqə səmərəli şəkildə təşkil olunduqda şagirdlərin əldə etdiyi biliklər ümumiləşdirmə bacarığını artırır. Fənlərarası əlaqə həmçinin təlimdə əzbərçiliyi, lazımsız təkrarları aradan qaldırmaqda şagirdlərə kömək edir, müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. O, tədrisin elmi səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin dialektik təfəkkürünü inkişaf etdirir. Fənlərarası əlaqəni yaxşı təşkil etmək üçün müəllim bir sıra dialektik şərtləri gözləməli, dərsin konkret məqsədini, bu əlaqədən nə üçün istifadə edəcəyini ön plana çıxarmalıdır.

Təlim prosesində fənlərarası əlaqədən kortəbii istifadə etmək də doğru deyil. Bu işdə müəyyən sistemlilik və ardıcılıq gözlənilməlidir. Təlim prosesində biliklərin bir tərəfdən differensasiya, digər tərəfdən inteqrasiya olunmuş şəkildə mənimsənilməsi zamanı məntiqi ardıcılığa, sistemliliyə diqqət edilməli və vahid elmin sahələri arasındakı əlaqələr diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərova N.B. (2018). Təlim prosesində inteqrasiyanın təşkili. Bakı, 66 s.
2. Əfəndizadə Ə. (1981). Azərbaycan dili təliminin prinsipləri haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1. Bakı.
3. Fərəcov Ə.A. (1970). Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif. 134 s.
4. Təlim prosesində fənlərin inteqrasiya əlaqələri. (2007). Bakı, 300 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. (2017). Bakı, Altun kitab. 179 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. (2018). Bakı, Altun kitab. 179 s.
7. Джон Л. (1939). Педагогические сочинения. Москва, с.240-241.
8. Дистерверг А. (1956). Избранные педагогические сочинение, с.178-179.
9. Розанова Е.Д. (1983). Межпредметная связь в преподавании основ наук в средней школе. Москва, с.28.
10. Текучев А.В. (1980). Методика русского языка в средней школе. Москва, изд. Просвещение. 428 с.
11. Ушинский К.Д. (1952). Собранные сочинения. Москва, изд. АПН РСФСР, с.346-365.
12. Федорев Г.Ф. (1983). Межпредметные связи в процессе обучения. Москва, с.15.

Müasir şəxsiyyətin formalaşdırılmasında müəllimin rolu

Dürdanə Əsgərova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Yasamal rayonu 150 nömrəli tam orta məktəb.

Azərbaycan. E-mail: durdane6868@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9121-129X>

XÜLASƏ

Müasir müəllim şagirdin potensial imkanlarını nəzərə almaqla onu inkişafa istiqamətləndirməyi bacaran fasilitator-bələdçi, şagird isə tədqiqatçı rolunda çıxış edir. Lakin unutmamaq lazımdır ki, şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyətini təşkil edən, onu istiqamətləndirən, uğurlu motivasiya quran, iş vərəqləri tərtib edən, meyarlar cədvəli hazırlayan, şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdıran məhz müəllimdir. Təlim prosesinin səmərəliliyi müəllimin dərslər hazırlığından çox asılıdır. O, təlim nəticələrinin reallaşdırılması, dərslə qarşıya qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsi, təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrin kompleks həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Məqalədə müasir müəllimin cəmiyyətdə yüksək rolu və xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qeyd olunur ki, o, hər zaman cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olmuşdür. Qloballaşan dünyamızda və İKT-nin həyat normasına çevrildiyi bir dövrdə belə müəllim əməyi əvəzəlməz olaraq qalmaqdadır.

AÇAR SÖZLƏR

pedaqoji proses, bələdçi-müəllim, şagird şəxsiyyəti, fəal təlim

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 27.06.2022

qəbul edilib: 25.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

METHODS

The role of the teacher in the development of modern personality

Durdana Askerova

Doctor of Philosophy in Pedagogy. Secondary school No. 150 of Yasamal district. Azerbaijan. E-mail: durdane6868@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-9121-129X>

ABSTRACT

A modern teacher acts as a facilitator, a student-researcher who is able to direct the student to development, taking into account his potential. However, we should not forget that it is the teacher who organizes, directs, successfully motivates, draws up worksheets, prepares criteria, stimulates the research activities of students. The effectiveness of the educational process depends on the good preparation of the teacher for the lesson. The teacher is responsible for the implementation of learning outcomes, the implementation of the objectives of the lesson, the integrated implementation of educational, educational and developmental tasks. They always talk about the high role of the teacher in society, about the character traits of the modern teacher. It is noted that the teacher has always been a leading force in society. In our globalized world, when ICT has become the norm, such training is indispensable.

KEYWORDS

pedagogical process,
guide-teacher,
student's personality,
active training

ARTICLE HISTORY

Received: 27.06.2022
Accepted: 25.07.2022

Giriş / Introduction

Müəllim peşəsini digərlərindən fərqləndirən spesifik cəhət ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə aid olan insanlar məhz müəllimdən öyrənirlər. Müəllim pedaqoji prosesdə həlledici qüvvə kimi çıxış edir, şagird şəxsiyyətinin ahəngdar inkişaf etdirilməsi vəzifəsi, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Həyatda elə bir insan tapılmaz ki, onun müəllimi olmasın.

Xalq arasında, ictimai həyatda müəllimin rolu hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir. Müəllim – gənc nəslin mənəvi aləminin memarı və cəmiyyətin öz övladlarının gələcəyini etibar etdiyi şəxsdir. Belə ki, cəmiyyət ən qiymətli sərvəti sayılan, gələcəyin qurucuları olan övladlarının təlim-təربiyəsini müəllimə həvalə edir. Müəllim əməyi müqəddəsdir. Zaman-zaman dahi şəxsiyyətlər, mütəfəkkirlər, yazıçılar, şairlər, alimlər, sadə insanlar ona yüksək qiymət vermiş, müəllim haqqında ən xoş sözlər söyləmişlər.

Şagirdlərdə təlimə marağın artırılmasında onların maraq və meyllərinin nəzərə alınması və inkişaf etdirilməsi, müstəqil öyrənmələri üçün şərait yaradılması baxımından müəllim-şagird münasibətlərinin, şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılmanın, onları təlimin subyekt kimi qəbul etmənin böyük təlim-təربiyəvi əhəmiyyəti vardır. Müəllim-şagird münasibətlərinə yeni baxış və yanaşma müəllimlərdə cavabdehliyi və məsuliyyəti artırır. Bütün təlim prosesində müəllimin pedaqoji mədəniyyəti üstünlük təşkil etməlidir, çünki onun pedaqoji mədəniyyəti şagirdlərlə ünsiyyətini yaxşılaşdırır, onlarda təlimə böyük maraq yaradır.

Müəllim amili təhsilalanın öyrənməsi və inkişafı, nailiyyətlərinin monitorinqi prosesində həlledici rol oynayır. Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasında müəllim təsiri onun akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanın nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur [Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 2013].

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində müəllimin ictimai həyatdakı rolu, mövqeyi və vəzifələri fərqli olmuşdur. XXI əsrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təlim necə qurulmalı, müəllimin rolu nədən ibarət olmalıdır? Bu suallara cavab vermək üçün dünyanın xüsusiyyətlərini tam aydın təsəvvür etmək zəruridir. Müasir şəxsiyyəti hafizənin gücləndirilməsinə və yalnız informasiya toplanılmasına yönəlmiş, real həyatın tələblərini nəzərə almayan təlim şəraitində təربiyə etmək mümkün deyil. Təlim prosesi uşaqda fəallığı, məntiqi düşüncəni,

ətrafdakı əşya və hadisələrə tənqidi yanaşmanı, müstəqil bilik almaq, fərdi inkişaf etmək bacarığını tərbiyə etməlidir. Şagird məlumatın təsviri, təhlili, ümumiləşdirmə və nəticələrini hazır şəkildə deyil, öz tədqiqatı ilə əldə etməlidir. Bu gün məktəbdə təhsil alan şagirdlər yaxın gələcəkdə cəmiyyətin tamhüquqlu üzvləri olacaqlar. Elm, texnika və texnologiyanın, xüsusilə kompüter texnologiyasının sıçrayışla inkişaf etdiyi bir dövrdə sürətlə dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşan, çevik, öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacaran şəxslərin yetişdirilməsi zamanın tələbidir. Təlim şagirdin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Bu tələbləri nəzərə alaraq elə təlim metodlarından istifadə olunmalıdır ki, yetişməkdə olan nəsil özündə aktiv, yaradıcı düşünmə qabiliyyətini və yeni biliklərə sərbəst yiyələnmə yollarını birləşdirmiş olsun.

Təhsilin idarə olunması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi Kurikulum çərçivə sənədində öz əksini tapmışdır [Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). 2010]. Təhsildə aparılan islahatların əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Ümumtəhsil məktəblərində bu proses bütövlükdə təhsilin inkişafına xidmət edir. Bu gün məktəb qarşısında duran əsas məqsəd XXI əsrin xüsusiyyətlərini özündə daşıyan, cəmiyyəti və ailəsi üçün gərəkli olan, müstəqil düşünən, sağlam rəqabətə hazır vətəndaşlar yetişdirməkdir. Bu məqsədin reallaşmasında məsuliyyət məhz müəllimin üzərinə düşür. Müəllim bu çətin və şərəfli işin yerinə yetirilməsi üçün yalnız geniş elmi biliklər əldə etməklə kifayətlənməməli, pedaqoji ustalığın sirlərinə dərinləndirilməli, fəal/interaktiv təlim metodlarından bacarıqla və səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoy yazırdı: “Əgər müəllim sənətini sevirsə, deməli o, yaxşı müəllimdir. Əgər müəllim ata və ana kimi şagirdlərə sevgi nümayiş etdirə bilirsə, o, bütün kitabları oxuyan, amma nə sənətinə, nə də şagirdlərə rəğbət bəsləməyən müəllimdən daha yaxşıdır. Əgər müəllim həm sənətini, həm də şagirdləri sevirsə, o, kamil sənətkardır [Tolstoy L.N. Moskva, 1948].

Müəllimin pedaqoji ustalığı və müəllim-şagird əməkdaşlığı pedaqoji prosesdə zəruri amil hesab edilir. Bu tələblərə cavab verən pedaqoji proses əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələri əldə etmək üçün müəllimin əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi, şagirdlərin işə tədqiqatçı, təcrübəçi, yaradıcı subyektlər kimi qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri əsasında qurulur. Bu zaman aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınır:

- pedaqoji prosesin tamlığı;

- təlimdə bərabər imkanların yaradılması;
- şagirdyönümlülük;
- inkişafyönümlülük;
- fəaliyyətin stimullaşdırılması;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması¹.

Fəal/interaktiv təlim metodu bu deyilənləri əhatə etmək imkanına malikdir. Bu metod şagirdlər üçün yeni bilikləri müstəqil olaraq əldə etmək və onları mənimsəmək üçün şərait yaradır. Müəllimin əsas vəzifəsi şagirdləri istiqamətləndirmək, müəyyən çətinlik yaranarsa onlara kömək göstərməkdir. Bu zaman müəllim hər bir şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, bilik səviyyələrindən asılı olmayaraq onlara hörmət göstərməli, eyni zamanda qarşıya qoyulan problemin həlli üçün şagirdlərin hər bir cəhdinin qiymətləndiriləcəyinə, ciddi, obyektiv və səmimi münasibətin qurulacağına inam yaratmalıdır.

Fəal/interaktiv təlim zamanı müəllimin bələdçi rolunu müəyyən edən əsas funksiyası *fasilitasiya* adlanır. Bələdçi-fasilitator kimi çıxış etməsi heç də müəllim əməyini yüngülləşdirmir. Əksinə, XXI əsrdə insanlara vacib olan bilik, bacarıq, vərdiş və keyfiyyətləri – kompetensiyaları şagirdlərə aşılamaq müəllimdən daha gərgin və ciddi fəaliyyət göstərməyi tələb edir. Müəllimin pedaqoji ustalığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, özünə nəzarət, inamyaratma, təlqinetmə, ünsiyyətqurma, fəaliyyətdə dinamiklik, nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi və s. fasilitatora vacib olan keyfiyyətlərin məcmusudur. Ənənəvi təlim üsulları və fəal təlim üsullarının toqquşduğu, təlimdə ziddiyyətli məqamların yaşandığı bir vaxtda yalnız lider-müəllim öz işini zamanın tələblərinə uyğun nizamlaya bilər. Fəal/interaktiv və ənənəvi təlim arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır [Bədiyev S.R. Bakı, 2009].

Hazırkı dövrdə pedaqoji ustalığa verilən ümumi tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- müəllimin hər şagirdə fərdi yanaşması (xüsusi etibar və hörmətlə);
- müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı, onlar arasında qarşılıqlı hörmət və etibar;
- şagirdlərin olduğu kimi qəbul edilib müəllim tərəfindən daim dəstəklənməsi;
- şagird qabiliyyətinə inam;
- xeyirxahlıq, cavabların yaxşı və ya pis kimi qiymətləndirilməsindən imtina etmə;

¹ <https://e-qanun.az/framework/46052>

- şagirdlərdə öyrənmə motivasiyası və stimulun yaradılması;
- şagirdlərin sinif mühitinə, müəllimin həssas münasibətinə uyğunlaşması və s. [Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları].

Müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir. Yeni şagirdləri müstəqil şəkildə bilik əldə etmək bacarığına yiyələndirmək və daha geniş biliklər əldə edilməsi yollarını öyrətməkdir. Təlim yalnız təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə və onun tələbatlarına yönəldilməsi, yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadəsi zamanı böyük səmərə verə bilər. Eyni zamanda belə şəxsiyyətyönümlü tədris prosesi inkişaf proseslərinin keyfiyyətinə də təsir edərək idraki və sosial fəallığı artırır, şəxsiyyətin dəyər və vərdişlərini formalaşdırır.

Bir sözlə, müəllim şagirdi müasir həyata hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarında mövcud ola bilməz. Hər hansı təlim-tərbiyə sisteminin başlıca istiqamətverici qüvvəsi müəllimdir. Onun pedaqoji ustalığı, müəllim-şagird fəaliyyətinin düzgün qurulması, fəal təlim texnologiyalarının tətbiqi gələcək şəxsiyyətin yetişdirilməsində mühüm amildir. Bu tələblərin nəzərə alınması məhz məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal/interaktiv təlim texnologiyalarına üstünlük verməyi tamamilə zəruri edir. Əlbəttə, elə xüsusiyyətlər də var ki, onlar yalnız fəal/interaktiv təlimə məxsusdur:

- təlimin subyekt-subyekt xarakter daşması;
- iştirakçıların bütün dərs prosesi zamanı fəallığı;
- dərslərin əvvəlində problem situasiyanın yaradılması və onun gedişatının problemin həllinə yönəldilməsi;
- dərslərin tədqiqat şəklində, təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi;
- şagirdlərin düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə yeni biliklərin müstəqil şəkildə kəşf edilməsinə yönəldilməsi;
- dərslərin dialoq şəklində təşkili;
- müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın, əks əlaqənin yaradılması;
- qrup işindən geniş istifadə, şagirdlərin birgə fəaliyyəti;
- təlim vasitələrinin, tapşırıqların müxtəlifliyi və yeniliyi;
- iş vəzifələrinin istifadəsi;
- biliklərin yaradıcı tətbiqi və s.

Deyilənlərin reallaşması müəllimin konstruktiv, kommunikativ, qnostik və təşkilatçılıq bacarığı ilə əlaqədardır. Konstruktiv bacarıq məfhumu altında müəllimin tədris və tərbiyə materiallarını şagirdlərin bilik və yaş səviyyələrinə, həmçinin qarşıya qoyulmuş məqsədin tələblərinə uyğun seçə bilməsi; təlimdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad olunması; onların inkişaf layihəsini müəyyənləşdirməyi bacarması, nəticəyönümlü təhsildə fəal təlim metodlarından səmərəli istifadə etmə bacarığı nəzərdə tutulur.

Kommunikativ bacarıq – tədris prosesində şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri düzgün təşkil etməyi, “müəllim-şagird”, “şagird-şagird”, “müəllim-valideyn” münasibətlərini normal şəkildə tənzimləməyi nəzərdə tutur.

Qnostik bacarıq – pedaqoji nəzəriyyəni bilməyi və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi, pedaqoji təcrübəni öyrənib ümumiləşdirməyi, elmi-tədqiqat işlərində iştirak etməyi bacarmaq deməkdir. Müəllimin ixtisas fəaliyyətinin xarakteristikasından danışırkən onun işinin əsas xüsusiyyətləri olan təşkilatçılıq bacarığını, metodiki hazırlığı da yada salmaq lazımdır. Müəllim ömrünü zərrə-zərrə şagirdlərinə həsr edir, özünü məhz şagirdlərində təkrarlayır.

“Müasir məktəbin episentri dəyişdiyindən müasir təhsil nəzəriyyəsində artıq kreativ proseslərə xüsusi əhəmiyyət verilir” [Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Bakı, 2008]. Belə bir vaxtda müəllim öz işini taksonomiyalarla qurmağı bacarmalıdır. Məktəb məkanında taksonomiya konsepsiyasının effektləri seçimlidir. Onlar təlim prosesində böyük rol oynayır və aşağıdakı imkanları yaradır:

- təlim məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirmək;
- problemləri düzgün müəyyənləşdirib şagirdlər üçün tapşırıqlar tərtib etmək;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun qiymətləndirmə vasitələrini seçmək;
- təlim nəticələrinə əsaslanaraq refleksiyanı düzgün keçirmək;
- bu və ya digər materialın öyrənilməsində şagirdlərin hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını müəyyən etmək.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar bu gün Azərbaycanı dünyada öz bilik və bacarığı ilə təmsil edə bilən şəxsiyyətlər yetişdirmək üçün atılan əsas addımlardandır. Vaxt çatışmazlığı fəal və yaradıcı olmaq, şəraitə tez uyğunlaşmaq, təşəbbüskar olmaq, müstəqil olaraq qarşıya yeni məsələlər qoymaq və qərar qəbul etməyi bacarmaq zərurətini yaradır. Müəllimin pedaqoji ustalığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, öz fəaliyyətini planlaşdırma vərdişləri və daxili nizam-intizamı vaxt məhdudiyəti problemini həll etməkdə kömək edir.

Nəticə / Conclusion

Müasir dövrdə müəllimin pedaqoji ustalığını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- təhsil siyasətini mükəmməl mənimsəmək, dövrün tələbi və fənnini dərinləndirmək;
- üfüqi və şaquli inteqrasiyadan səmərəli şəkildə istifadə etmək, şagirdlərdə qlobal təfəkkürün inkişafına nail olmaq;
- fəal/interaktiv təlim metodlarından səmərəli və çevik istifadə etmək;
- şagirdlərin maraq, arzu və istəklərini öyrənmək, təlimin təşkilində bunları nəzərə almaq;
- şagirdlərin fəallığını tənzimləmək, təlim prosesini maraqlı və cəlbədar etmək üçün müxtəlif metod və texnikalardan istifadə etmək;
- ünsiyyət zamanı nəzakətli ifadələrdən istifadə etmək, müzakirə və qrup işlərində iştirak etdiklərinə görə iştirakçılara minnətdarlıq bildirmək (pozitiv münasibət və hörmət);
- danışanları diqqətlə dinləmək, hər bir iştirakçıya öz fikrini söyləməyə imkan yaratmaq;
- qrupun yalnız uca səsle danışan iştirakçılarını deyil, bütün iştirakçılarını diqqətlə dinləmək;
- aparılan işlərin nəticələrini düzgün qiymətləndirmək; kollektiv və onun üzvlərinin inkişaf dinamikasını müşahidə etmək, bu prosesə şərait yaradan və ya mane olan amilləri üzə çıxarmağı bacarmaq və s.

Təlim anlamında üç köklü – təhsil, inkişaf və tərbiyə meyarlarının açıqlanması yeni pedaqoji təfəkkürün uğurlarını və müəllim əməyinin əzəmətini əks etdirən nailiyyətlərdir. Bir sözlə, müəllim şagirdi müasir həyata hazırlamağı bacarmalıdır. Təlim daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarında mövcud ola bilməz. Hər hansı təhsil, inkişaf və tərbiyə sisteminin başlıca istiqamətverici qüvvəsi isə müəllimdir. Odur ki, müəllimlik şərəfli, nəcib, mürəkkəb, həmçinin məsuliyyətli peşə hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı, 24 oktyabr.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). (2006). “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. Bakı, 1 dekabr.
3. Bədiyev S.R. (2009). Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı, Dərələyəz-M. 200 s.
4. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. (2008). Taksanomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 173 s.
5. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). (2010). Kurikulum, № 3, s.117-130.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IVsiniflər üçün fənn kurikulumları. (2008). Bakı, Təhsil. 480 s.
7. Tolstoy L.N. (1948). Pedaqoji əsərləri. Moskva, 344 s.
8. Veysova Z. (2009). Fəal (interaktiv) təlim. Müəllim üçün vəsait, UNISEF. 147 s.

Q R A M M A T İ K A

Atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə mətni məna və norma

Səminə Abdullayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim. ADPU. Azərbaycan.

E-mail: samina.abdullayeva.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6540-3036>

XÜLASƏ

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın çoxəsrlik həyat təcrübəsindən qidalanaraq onun təfəkküründə dərinləşən, zənginləşərək yaşayan hikmətli nümunələrə çevrilmişdir. Bu nümunələrdən ünsiyyət zamanı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq, daha canlı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Adətən belə ifadələri işlətdikdə daha çox onların zahiri mənalılarına diqqət yetirilir. Lakin onların hər birinin daha ibrətamiz daxili mənalı da vardır ki, çox zaman bunlara əhəmiyyət verilmir və ya onlar sadəcə diqqət cəlb etmirlər. Bədii əsərlərdə də hikmətamiz nümunələrdə olduğu kimi daxili məna ilə səciyyələnən ifadə vasitələrinə rast gəlinir. Belə bədii nümunələrdə daxili mənalılıq yaratmaq üçün ya ibrətamiz ifadələrdən istifadə olunur, ya bu ifadələr müəllifin özü tərəfindən yaradılır, ya da obrazlaşdırılma vasitələrindən biri kimi rəmzi mənalı sözlərin işlədilməsinə üstünlük verilir.

AÇAR SÖZLƏR

şifahi xalq ədəbiyyatı, tarixin yaddaşı, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, mətni məna, normalar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 14.06.2022
qəbul edilib: 15.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

Text meaning and norm in the proverbs and parables

Samina Abdullayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, senior lecturer. ASPU. Azerbaijan.

E-mail: samina.abdullayeva.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6540-3036>

ABSTRACT

Proverbs and parables have become wise examples enriched by deepening by nourished by the long-term life experience of people. Proverbs and parables are used in conversation to convey a concept more accurately and vividly. The point is that when we use such wise examples, more attention is paid to their outward meanings. However, each of them also has more instructive inner meanings that are often overlooked or unnoticed. It is especially interesting to know that the inner meanings of wise sayings are its logical norm. In the artistic work, as in our wise examples, one can find means of expression characterized by an inner meaning. In such works of art, either instructive expressions are used to create internal meaning, or these expressions are created by the author himself, or the use of symbolic words as one of the means of imagery is preferred.

KEYWORDS

folklore, memory of history, proverbs and parables, text meaning, norms

ARTICLE HISTORY

Received: 14.06.2022

Accepted: 15.07.2022

Giriş / Introduction

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın çoxəsrlik həyat təcrübəsindən qidalanaraq təfəkküründə dərinləşən, zənginləşərək yaşayan hikmətli nümunələrdir. Bu nümunələrdən ünsiyyət zamanı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq, daha canlı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Adətən belə ifadələri işlətdikdə onların daha çox zahiri mənalara diqqət yetirilir. Lakin onların hər birinin daha ibrətamiz daxili mənalı da vardır ki, çox zaman bunlara əhəmiyyət verilmir və ya onlar sadəcə diqqət cəlb etmirlər. Hikmətamiz ifadələrin daxili mənalı onun məntiqi norması olduğu üçün bunları bilmək xüsusilə maraqlıdır:

“Bal tutan barmaq yalayır” – Bal tutanın qazancı (mənfəəti) barmaq yalamaq qədərdir.

“Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” – Qızıma deyə bilirəm, gəlinimə deyə bilmirəm (deməyə üzüm gəlmir).

“Bağçı bağına qıydı, bağban bir gilə qıymadı” – Bağçı bağ sahibidir, bağına qıya bilir, bağbanın isə bağa qulluqdan başqa heç nəyə ixtiyarı yoxdur, qazancı da elə gilənin dəyəri qədərdir, yəni azdır.

“Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək” – Böyüklərlə dostluq etdinsə, onların hər tələbinə uyğunlaşmaq lazımdır.

“Yaxşı yoldaş yaman gündə tanınar” – Yaxşı günün yoldaşı çox olar, yaman gündə yoldaş olan isə əsl dost, can sirdəşidir.

“Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər” – Bəy bostan vaxtı məhsulu aparar, bostançıya quru tağlar qalar ki, onu da çiyində daşıyıb çölə tökər.

“Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək” – Dost dosta uyğun olmalıdır, uyğun deyilsə, uzaq durmalıdır.

“Qız yükü, duz yükü” – Qız nə qədər ki evdədir, yükü duz yükü qədər ağırdır, duz suya düşüb əriyər, ağırlığını itirər; qız ərə gedər, yük valideynin üstündən götürülər; qız geri qayıdar, duz yükünün ağırlığı geri qayıdar.

“Kasıbın bir dərdi var, varlının min” – Kasıbın bir dərdi var, qarnını necə doydursun, varlının min dərdi var, varını kimdən və necə qorusun.

“Aca nə haram, nə halal” – Ac adamın əlinə nə keçdisə, onu yeyər.

“Aclıqdan qudurani saxlamaq olar, toxluqdan qudurani saxlamaq olmaz” – Acın qarnı ac olar, toxun gözü, acın qarnı doyar, toxun gözü doymaz.

“Adam ağzından söz, qazan altından köz” – Adamın ağzından söz qaçdı, onun deyil, qazanın altından köz qaçdı, qazanın deyil.

“*Adamı söz yandırır, kababı köz yandırır*” – Kababın közü sönər, kül olar, deyilən acı söz zaman keçdikcə adamı yandırır.

“*Adamın adı çıxınca, canı çıxsax yaxşıdır*” – Adamın adı (pisə) çıxsax yayılar, onu rüsvay edər, canı çıxsax hər şey unudular.

“*Adamın ayağından çəkən çox olar*” – Ayağını bərkit ki, dartanın gücü çatmasın.

“*Bir ac güləyən olar, bir də yalavac*” – Acın çörəyi olmasa da, kimsəyə borcuxərci də yoxdur, gülür, yalavacın paltarı yoxdur, kiməsə alıb-verəcəyi yoxdur, gülür.

“*Bir dadan peşmandı, bir də dadmayan*” – Dadan peşmandır ki, bir də dadım, dadmayansa peşmandır ki, niyə dadmadım.

Bədii əsərlərdə də hikmətamiz nümunələrdə olduğu kimi daxili mənə ilə səciyyələnən ifadə vasitələrinə rast gəlmək mümkündür. Belə bədii nümunələrdə daxili mənalılıq yaratmaq üçün ya ibrətamiz ifadələrdən istifadə olunur, ya bu ifadələr müəllifin özü tərəfindən yaradılır, ya da obrazlaşdırılma vasitələrindən biri kimi rəmzi mənalı sözlərin işlədilməsinə üstünlük verilir.

Hikmətamiz ifadələrə daha çox el ədəbiyyatı nümunələrində rast gəlmək olur. Bu cəhətdən Aşıq Alının “Nə qaldı?” rədifli qoşması səciyyəvidir:

Gəşt elədim, bu dünyanı dolandım,
Əllini keçirdim, *yüzə nə qaldı?*
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı *gözə nə qaldı?*
Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrdən,
İpək tora həlqə salma dəmirdən,
Aydı, gündü gəlib keçir ömürdən,
Tələsirdik, görək *yaza nə qaldı?*

Qoşmadakı “yüzə nə qaldı?”, “gözə nə qaldı?”, “yaza nə qaldı?” ifadələri əslində belə bir təsəvvür yaradır ki, onlar cavab tələb etməyən ritorizmlərdir. Ancaq burada aşıq özünün həyatı düşüncələrini ortaya qoyur ki, bu da bir ibrətdir. Aşıq “yüzə nə qaldı?” ifadəsi ilə demək istəyir ki, dünyanı qazanc üçün dolandım, əlli ilimi bihudə ötürdüm, yüzə də bir vaxt qalmayıb, qalan ömür də belə keçəcək. Yəni həyatda var ikən faydalı işlər gör, çünki dünyəvi həyat keçicidir. Əlli il ötüb keçib, yüz il də zaman üçün dəqiqə, saniyə kimi ötüb keçən kiçik bir müddətdir.

“Gözə nə qaldı?” ifadəsi ilə deyilir ki, ayaqla gəzdim, əlim gətirdi, qazandım, yedim, gözə də qalan toxluq oldu, amma başqasının əlinə baxmadım. Qazancım da gözütoxluq qədər oldu. Siz də zəhmətlə qazanın, yeyin, gözünüz tox olsun, onun-bunun əlinə baxmayın. “Yaza nə qaldı?” ifadəsi ilə aşırıq demək istəyir ki, ömür-gün keçir, qışın soyuğundan əziyyət çəkib darıxırıq. Düşünürük ki, yaza nə qaldı? Yaza nə qalır? – Təkcə ümid. Aşırıq başa salmaq istəyir ki, çətinlikdən çıxış yolu axtar, ümidini itirmə. Ümid qələbənin yarısıdır, hər şeyi itirsən də ümidin varsa, itirmiş sayılmazsan.

Klassik nümunələrdə daxili mənalılıq yaradılması bədii ustalıq hesab olunmuşdur. Azərbaycanın görkəmli söz ustaları bu sahədə böyük uğurlar qazanmışlar. İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərində daxili mənalılığın zəngin nümunələri yaradılmışdır.

Daxili mənalılıq, xüsusən irfançılıq ədəbiyyatında özünün parlaq təcəssümünü tapır. Burada həm zahiri, həm daxili, həm də bəşəri mənalar ümumiləşir. Bu da həmin tip bədii nümunələrin mətni normalılığının göstəricisi sayılır. Məsələn: İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” başlıqlı qəzəlinin birinci bəndində deyilir:

Apardı könlümü bir xoş qəmeryüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.

Zahirən belə təsəvvür yaranır ki, bu beyt köülləri ram edən gözəllər gözəli bir dilbərə həsr olunub. Daxili mənaya görə gözəllərin ən gözəli, dilbərlərin ən alisi, köüllərin cazibədarı hər şeydən uca olan Allahdır. Şair bəşəri mənada demək istəyir ki, ucalardan uca olan Allaha sığın, ona pənah gətirin, köüllər ancaq ona bağlı, ona məftundur. Qəzəlin ikinci beytində deyilir:

Mən ölsəm sən, büti-şəngül, sürahi eyləmə qülqül,
Nə qülqül? Qülqülü-badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.

Beytdə zahirən başa düşülən məna budur ki, mən ölsəm ağlama, ölüm Allahın hökmüdür. Qəzəldə həmçinin Kərbəla hadisəsi xatırlanır. İmam Hüseyin bacısı Zeynəbə nəsihətlə deyir: “Mən ölsəm, sən “qül-qül” edib ağlama. Çünki mənim ölməyim şəhadətdir. Şəhidlər isə ölmür”. Bəşəri mənada deyilir ki, əqidə yolunda şəhid olmaq ölüm yox, zalımın zülmünə qarşı qələbədir. Üçüncü beytdə deyilir:

Başımdan getmədi hərgiz səninlən içdiyim badə,
Nə badə? Badəyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər.

Beytin zahiri mənası belədir: Səninlə içdiyim məstedici badənin (şərabın) təsiri başımdan getmədi. Daxili mənada badə meydır. Mey rəmzi mənada 14 rəqəminə işarədir (Kiçik əbcədə görə “mim” hərfi 4, “yey” hərfi 10 bildirir). Bu da 14 məsumun rəmzi işarəsidir. Yəni onların (Məhəmməd Peyğəmbər, 12 imam və həzrəti Fatimeyi-Zəhra) yolu ilə get. Bəşəri mənə budur ki, həyatda əməli saleh işlərlə məşğul ol ki, ondan xeyir-bərəkət görəsən. Qəzəlin beşinci beytində deyilir:

Şəha! şirin sözün qılır, Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.

Zahirən belə başa düşülür ki, Misirdə nə zamansa yoxsul bir şəxs həmişə xoş sözlər danışarmış. Bəşəri mənaya görə şair deyir ki, yoxsul da olsan xoşrəftar ol, xoş sözlər danış, şükr et ki, Allah onun əcrini versin, necə ki Allah xoşdanışan Yusifi peyğəmbər məqamına çatdırdı, onu mənəb və ehtiram sahibi etdi. Qəzəlin başqa bir beytində deyilir:

Tutuşmayınca dər atəş bəlirməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suziş-məcmər.

Zahiri mənaya görə deyilir ki, ənbərin xisləti odda yandırıldıqda bilinir. Daxili mənə isə İbrahimxəlil Peyğəmbərin Həmrud tərəfindən oda atılması və Peyğəmbərin oddan sağ-salamat çıxması hadisəsi ilə bağlıdır. Bəşəri mənaya görə deyilir ki, hər kəsin işi, əməli düz olsa, ona oddan-alovdan qorxu yoxdur. Yəni günahsız şəxs heç bir cəzaya məhkum edilə bilməz. Qəzəlin digər beytində deyilir:

Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.

Zahirən belə deyilir ki, əzəl başdan taleyim Allah tərəfindən yazılıb. Daxili mənə isə Allah yanındakı “Lövh-i-məhfuz” (“saxlanılan, qorunan yazı”) yazısına aiddir ki, hər şey bu kitabda göstərilib. Bəşəri mənada deyilir ki, həyat ibrətdir, hər kəsin əməli yadda qalır. İnsan həyatdan gedir, lakin əməlləri unudulmur. Yaxşı əməllərlə məşğul ol ki, yadda qalıb xeyirxahlıqla xatırlanasan. Digər bir beytdə deyilir:

Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-çakər.

Zahirə görə deyilir ki, Həsənoğlu üz tutduğu kimsəyə daim sadıqdır. Batinə görə bu müraciət Allaha aiddir. Yəni ey Allah, mən sənə sadıq bir qulun kimi ixlaskar bəndəyəm. Bəşəri məna budur ki, sədaqət insanın mənəvi saflığıdır. İmadəddin Nəsiminin “Düşdü yenə dəli könül...” başlıqlı qəzəlinin bir beytində deyilir:

Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə.

Beytin zahiri mənası belə başa düşülür: “Sənin ala gözlərin məni aldadıb könlümü aldı. Bu hiylən çox aldadıcıdır, kimsənin hiyləsi buna çata bilməz”. Daxili məna isə Allahın əzəmətinə heyrət ilə bağlıdır. Buradan belə başa düşülür: “Ey Tanrı! Sənin ala gözlərin (yəni sonsuz səma) heyrətlə (al ilə) mənim könlümü cəzb elədi (aldatdı); əzəmətini (alini) gör ki, necə əsrarəngizlik edər (al edər) kimsə sənin ucalığına yetişə bilməz”. Bəşəri məna budur ki, öz əməlinə ixlaskar olan insanın əzəmətinə, nüfuzuna hər kəs yetişə bilməz.

Böyük sənətkar Məhəmməd Füzulinin poeziyasında zahiri, daxili (batini) və bəşəri mənalılığın elə bir əzəmətli nümunəsi yaradılmışdır ki, bu ucalıq kimsə tərəfindən hələ fəth edilə bilməmişdir. Füzulinin bir beytində deyilir:

Dişlədim sə ləlin, ey qanım tökən, qəhr eyləmə,
Tut ki, qan etdim, ədalət eylə, qanı qanə tut.

Beytin zahiri mənasında deyilir ki, sənin ləlini (dodağını) dişləyib qanatdımsa qəhr (qəzəb) etmə, hesab et ki, qan etdim, sən də ədalətli ol, qan etdiyim qədər qan et (qanımlı al). Batini, daxili məna isə bundan fərqli olaraq mifoloji təfəkkürlə bağlıdır. Mifologiyada qanı-qana qatmaq qovuşmaq, bir olmaq mənasındadır. Əvvəllər bir-biri ilə həmməslək, sirdaş, dost olmaq istəyən şəxslər barmaqlarını çərtib qanlarını qarışdırarlarmış. Bu birlik rəmzidir. Beytin daxili mənasını bu rənz təşkil edir, yəni qanımlı qarışdırıb həmdəm olaq, bir-birimizə qovuşaq. Beytin bəşəri mənasında da belə bir məzmun aparıcılıq təşkil edir – birləşmək, həmməslək olmaq uğur qazanmağın təməlidir. Qəzəlin digər bir beytində də belə deyilir:

Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən,
Baxdılar tale evinə, dedilər: qan görünür.

Zahirən anlaşılın mənə belədir: “Sənin eşqində öz əhvalımı münəccimlərdən (baxıcılardan) soruşdum. Tale evimə baxıb dedilər ki, (sənin taleyində) qan görünür, yəni öləcəksən. Daxili mənə yenə *qan* sözünün rəmzi mifoloji anlayışı ilə bağlıdır. Buradan anlaşılır ki, tale evimə baxıb dedilər ki, qovuşacaqsan (Yəni sən əməli saleh olduğun üçün Allahın vüsəlinə qovuşacaqsan, Allah sənə öz rəhmینی göstərəcək, günahlardan xali olduğun üçün cənnət əhlinə qovuşacaqsan)”. Bəşəri mənada deyilir ki, insanın xoş əməli həyatda onun mənəfətidir. İnsan xoş əməl sayəsində səadətə qovuşur. Bir başqa beytdə belə deyilir:

Ahını, ey mah, üşşaqın yetirmə göylərə,
Dərd əhlinin nişani-tiri-ahi olmağıl.

Zahirə görə beytdə bu mənə başa düşülür:

“Ey Ay, aşıqlərin ahını göylərə qaldırma,
Dərd əhlinin ahından qopan oxların nişangahı (hədəfi) olma”.

Batini, daxili mənə isə bir elmi həqiqətlə bağlıdır. Bu mənəyə görə beytdə deyilir ki, Ayın atmosferi yoxdur, ona görə də fəzada olan komet parçaları onun üzərinə birbaşə tökülür. Beytdəki “*üşşaq*” sözü isə həm aşıqlər mənəsində, həm də muğamdakı həzinlik guşəsi anlamında işlənmişdir. Çünki aşıqlərin ahı göylərə (ətrafa) həzin-həzin yayılır.

Bəşəri mənəyə görə deyilir ki, ağlamaq çarə deyil. Hər bir hadisədə həqiqətləri bilməklə çıxış yolu tapmaq olar. Başqa bir beytdə isə belə deyilir:

Hanı bir əhli-nəzər kim yüyürüb
Bir içim su verə dəşti-qəmin avarəsinə.

Beytdəki zahiri mənə belə başə düşülür: “Hanı elə bir baxan ki, dadıma yetişib qəm çölünün mənim kimi sərgərdanına bir içim su verə”.

Beytin daxili mənəsi 680-ci ildəki Kərbəla hadisəsi ilə bağlıdır. Yezidin adamları insanlara rəhm etmədən onların hamısını əzabla öldürürdülər. Bu zaman qadınlar və uşaqlar döyüşə qatılmayan dördüncü imam, xəstə Zeynəlabdinə (imam Səccada) üz tutub məsləhət istəyirlər. İmam isə göstəriş verir ki, səhraya səpələnib qaçsınlar. Susuzluqdan əziyyət çəkən qadın və uşaqlar səhralarda sərgərdan düşmüşdülər. Beytin daxili mənəsi da məhz buna işarədir.

Beytin bəşəri mənası belədir ki, insan zəkası hər bir çətinlikdən xilas yolunu axtarıb tapmağa qadirdir. Çətinliklərdən ağıl və düşüncə ilə xilas olub yol tapmaq mümkündür. Bir başqa beytdə oxuyuruq:

Bu qəmlər kim, mənim vardır bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar.

Zahirən beytdən anlaşılan məna budur: “Mənim elə qəmlərim vardır ki, onu dəvənin başına qoysan dəvə qəmdən incələr, kafir cəhənnəmdən çıxar, əzabkeşlər isə ona baxıb gülüb-oynayar”.

Daxili məna beytin şərt anlayışı ilə bağlıdır. Beytdə bu məna belə başa düşülür: “Mənim o qədər qəmlərim vardır ki, onu dəvənin başına qoysan, dəvə o qəmlərdən incələr, kafir cəhənnəmdən çıxsa əzabkeşlər bunu görsə çəkdikləri əzablardan yüngülləşərlər”.

Daxili mənanı daha aydın başa düşmək üçün Quranın Əraf (7) surəsinin 40-cı ayəsini xatırlatmaq lazımdır. Ayəyə görə “Dəvə incəlib iynənin gözündən keçsə kafir cəhənnəmdən çıxacaq”. Dəvə isə Allahın hökmü olmasa iynənin gözündən keçə bilməz. Deməli, kafirin yeri cəhənnəmdir, o, cəhənnəmdən necə çıxsa bilər? Yasin (36) surəsinin 67-ci ayəsində deyilir ki, “Əgər istəsəydik onları lap yerindəcə elə bir kökə (elə bir şəkə) salardıq ki, nə irəli, nə də geri gedə bilərdilər. Kafirləri topal edərdi, meymuna, donuza, daşa döndərərdik”. Bəqərə (2) surəsinin 15-ci ayəsinin şərhində deyilir: “Allah-təala onlara istehza edərdi. Yəni onlara istehza etmək əvəzini verərdi. Dünyada möminləri onlardan üstün etməklə, axirətdə isə əzab verməklə. Elə bir əzab ki, möminlər onları görüb gülərdilər” [Əfəndiyeva T. Bakı, 2001]. Beytin bəşəri mənası isə bundan ibarətdir: “İnsan xeyirxah əməllərlə yaşamalı, cəmiyyətə mənfəət verən işlərlə məşğul olmalıdır ki, bu dünyada hörmət, izzət, ehtiram sahibi kimi ömür sürsün, axirətdə isə Allah onun ruhuna mərhəmət etsin”.

Möhtəşəm yaradıcılıq nümunələri ilə klassik sənətkarlar cərgəsinə qoşulmuş Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərində də irfani məzmun diqqət cəlb edir. Vazehin “Nə qədər kim fələkin sabiti-səyyarəsi var” mətləli qəzəlinin son beytində deyilir:

Ol qəzəldir ki, bu Vazeh dedi, bir dərd əhli,
Zahirən lalə otağında qonaq-qarəsi var.

Beytin zahiri mənası belədir: “Bu dərd əhli olan Vazehin dediyi o qəzəldir ki, (bu qəzəldən) Vazehin evinin lalə otağı olduğu və onun bu otağın qonaq-qarasının gəldiyi aşkardır”. Beytin daxili mənasına görə lalə otağı rəmzi mənada Allah evi,

Allaha ibadət olunan yer deməkdir. Allah və lələ sözlərinin hər birində ərəb yazısı üzrə bir “əlif”, iki “lam” və bir “hə” işarəsi var. “Əlif”in əbcədi 1, “lam”ınkı 30, “hə”nin əbcədi isə 5-dir. Bir “əlif”, iki “lam”, bir “hə” 66 rəqəmini verir. Allaha ən çox ibadət edən mələklər, möminlərdir ki, Vazeh də onlardan biridir. Yəni Vazeh mənəvi cəhətdən saf bir şəxsiyyətdir. Allah evi həm də əmin-amanlıq evidir. Əmin-amanlıq evi ərəb dilində “Darüssəlam” adlanır. Darüssəlam orta əsrlərdə və Vazeh dövründə Bağdada verilən addır. Vazeh demək istəyir ki, kaş öləndə müqəddəs şəxsiyyətlərin yaşadığı Bağdad kimi bir yerdə dəfn olunardı ki, ruhu əmin-amanlıq tapa bilərdi. Bəşəri mənə isə bundan ibarətdir ki, insanın səadəti onun mənəvi saflığı ilə ölçülür.

Nəticə / Conclusion

Klassik nümunələrdə daxili mənənin yaradılması bədii ustalıq hesab olunurdu. Azərbaycanın görkəmli söz ustaları bu sahədə böyük uğurlar qazanmışlar. İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərində daxili mənənliliyin zəngin nümunələri yaradılmışdır. Daxili mənənlilik, xüsusən irfançılıq ədəbiyyatında özünün parlaq təcəssümünü tapır. Burada həm zahiri, həm daxili, həm də bəşəri mənəlar ümumiləşir. Bu da həmin tip bədii nümunələrin mətni normalılığının göstəricisi sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil.
2. Axundov A. (1979). Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif.
3. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Ulu.
4. Dəmirçizadə Ə. (1972). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif.
5. Dəmirçizadə Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif.
6. Əfəndiyeva T. (2001). Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Elm.
7. Əzizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil.
8. Quluzadə G. (2014). Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığıcamlığı üzərində iş. Təhsil problemləri. Bakı.
9. Şeyxül-İslam Məhəmməd Həsən Şəkəvi. (2001). “Kitabül-bəyan, fi-təfsiril Quran”. I hissə. Bakı, s.5.

Ədəbiyyatımızda Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün bədii təqdimi

Minaxanım Nuriyeva Təkləli

Filologiya elmləri doktoru, professor. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: proftomris@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

XÜLASƏ

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin qazanılması ilə keçmişə yeni meyarlarla yanaşmağa başlanılmış, tarix elmində, o cümlədən söz sənətində obyektiv tarixi həqiqətləri əks etdirmək meyli güclənmişdir. Son on ildə tariximizin qadağan olunmuş səhifələrinin təkrar vərəqlənməsinə, habelə yanlış yazılan məqamların yenidən işlənməsinə böyük maraq duyulur. Ədəbiyyatımız Azərbaycanda bir əsr əvvəl baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi prosesləri əks etdirən, dövrün bədii ifadəsi sayılan sanballı əsərlərlə zənginləşir. Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadə, Çingiz Hüseynov, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Hüseynbala Mirələmov, Yunus Oğuz yaradıcılığında milli mücadilə tariximizlə bağlı hadisələr və şəxsiyyətlər, həmçinin onların bədiiləşdirilməsi istiqamətində görülən işlərdən bəhs olunur.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan, dövlət müstəqilliyi, ədəbiyyat, tarix

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 28.06.2022
qəbul edilib: 22.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

On the artistic presentation of the period of Caucasian Islamic Army and Azerbaijan Democratic Republic in our literature

Minakhanim Nuriyeva Tekleli

Doctor of Philological Sciences, Professor. Azerbaijan State Pedagogical University.
Azerbaijan. E-mail: proftomris@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

ABSTRACT

With the gaining of state independence of Azerbaijan, a new approach to the past began, and the tendency to reflect objective historical truths in the science of history, as well as in the art of speech, intensified. In recent decades, there has been great interest in opening up the forbidden pages of our history, as well as reworking the misspelled points; our literature is enriched with beautiful, respectable works that reflect the complex socio-political processes that took place in Azerbaijan a century ago and are considered an artistic expression of the time. The article discusses the events and personalities of Bakhtiyar Vahabzade, Chingiz Huseynov, Gabil, Nariman Hasanzade, Huseynbala Miralamov, Yunus Oguz, the history of our national struggle, and the work done to make them artistic.

KEYWORDS

Azerbaijan, state independence, literature, history

ARTICLE HISTORY

Received: 28.06.2022

Accepted: 22.07.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan xalqının tarixini, onun taleyində önəmli rolunu olan görkəmli şəxsiyyətləri – dövlət və mədəniyyət xadimlərini üzə çıxarmaq, onları xalqa daha yaxından tanımaq və sevdirmək işində yazıçıların böyük rolu vardır. Belə ki, tariximizin öyrədilib sevdirməsində elmi qaynaqlar, araşdırmalar və sənədlərlə yanaşı, tarixi mövzularda yazılmış bədii əsərlər də eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, tarixi müqəddəratımızda önəmli rol oynamış görkəmli şəxsiyyətləri müasirlərimizə, gənclərimizə yaxından tanıtmalıyıq. Keçmişə məhəbbət gələcəyə xidmətdir [Əkrəm Cəfər]. Qeyd etməliyik ki, tarixçilərin bəzən söyləyə bilmədiyi həqiqətləri bir çox hallarda yazıçılar öz əsərləri vasitəsilə insanlara çatdırmışlar. Buna aid çoxsaylı nümunələr göstərmək mümkündür. Bir nümunəyə diqqət yetirək: Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsəri yazılsa da, tarix kitablarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruculuğu və ona aparən yol – Nuri paşa, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti öz həqiqi elmi şərhini hələ də tapmamışdır. Dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan sonra ədəbiyyatımızın inkişafında bir canlanma ilə yanaşı, həm də mövzularda kökündən dəyişikliklər baş verdi, fərqli təzahürlər ortaya çıxdı. Nəzərə çarpacaq cəhətlərdən biri də bu oldu ki, vaxtilə üzərində xüsusi qadağalar qoyulmuş mövzular sanki gün işığına çıxarıldı. Son on ildə tariximizin qadağan olunmuş səhifələri yenidən yazılır, hətta vaxtilə yanlış yazılan məqamlara böyük maraq duyulur. Ədəbiyyatımız yeni nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində mühüm rol oynayacaq sanballı əsərlərlə zənginləşir.

Tədqiqat mövzusunun şərh edərkən bu yöndəki nəticələri xronoloji qaydada iki dövrə bölə bilərik:

1. Yeni müstəqillik dövrünə qədərki ədəbiyyat;
2. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatı.

Azərbaycan xalqının həyatında 1918-ci il sözün əsl mənasında həm faciəvi, həm də uğurlu nəticələr baxımından mühüm tarixi bir mərhələdir. Belə ki, bu dövrdə həm mart soyqırımını baş vermiş, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Xalqımızın taleyi və dövlətçilik tariximizlə bağlı bu qısa dövr ilk çağlarından Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Abdulla Şaiq, Abbas ağa Nazir, Məhəmməd Hadi, Ümmigülsüm, Müznib və başqalarının yaradıcılıq mövzusunə çevrilmişdir. Əlbəttə, sonralar – sovet dövründə yazılan əsərlərdə tarixin eynilə bədii inikasını gözləmək qeyri-mümkün idi. Bununla belə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ən böyük və əhəmiyyətli hadisələrdən olan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sovet dövrü ədəbiyyatında

öz əksini tapmışdır. Məmməd Səid Ordubadinin “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı”, Sabit Rəhmanın “Şirin bülbül”, Mir Cəlalın “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, Mehdi Hüseynin “Komissar”, Böyükağa Talıblının “Qırx zopa”, Qılman İlkinin “Şimal küləyi”, “Yenilməz batalyon” əsərləri və Səməd Vurğunun “26-lar” poeması qeyd etdiyimiz çağların bədii təəcəssümü olmaqla müəyyən mənada həmin dövrün tarixi hadisələrini oxucuya çatdırırdı. Adı çəkilən əsərlərdə təlatümlü bir dövr olan 1918-ci ilin Bakısı və əksər obrazlar yadda qalan detallarla təsvir olunsalar da, unutmayaq ki, siyasi quruluşun tələbləri üzündən belə mövzuları tam dəyərinde işləmək qeyri-mümkün idi. Məsələn, M.S.Ordubadinin yaşadığı, şahidi olduğu bir dövrün bədii ifadəsi kimi meydana çıxan və Azərbaycanda baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi prosesləri əks etdirən “Döyüşən şəhər” əsəri dediklərimizə sübut ola bilər. Əsərin təsir gücünü artıran sözsüz ki, müəllifin koloritli dili və macərəyə çevriləcək yazı tərzidi. Yazıçı əsərin aparıcı qəhrəmanlarının ayrıca romanını yaratmış, onların bədii xarakterinə həzin bir lirizm, psixologizm gətirmişdir. Bu cəhətdən “Leylanın romanı”, “Rayanın romanı”, “Doktor Yusidivisin romanı”, “Esterin romanı” və s. əsərlər həm tipoloji mənada, həm də janr strukturu baxımından orijinal təsir bağışlayır. Bu “daxili romanlar” əsərə həm nağıl xüsusiyyəti aşılayır, həm lirik-subyektiv başlanğıc gətirir, həm də süjetə novella sonluğu verir. “Döyüşən şəhər”də inqilabi, yaxud “vətəndaş müharibəsi” mövzusunda yazılan roman təsnifatının zahiri örtüyü altında şəxsi həyatları olan insanların canlı bədii obrazları təsvir olunmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünas Yaşar Rzayevin qeydlərinə görə bu və bu qəbildən olan əsərlərdə “ayrı-ayrı həyat lövhələri bədii əksini tapsa da, obrazlar, xüsusilə əsas qəhrəmanların obrazları natamam idi [9, s. 108]. Bilirik ki, bu natamamlıq istər surətlər haqqında, istərsə də dövrün təsvirində “deyə bilməmək” üzündən ortaya çıxmışdır. Müəllifin qəhrəmanları bolşevik liderləri idi. Bolşevik partiyasının 1897-1919-cu illərdə Bakıdakı fəaliyyəti əks olunmuş, vaxtilə qızğın təbliğ edilən bir sıra bolşeviklərin – Lado Ketsxovelinin, Pyotr Montinin, Stepan Şaumyanın obrazları yaradılmış, “Döyüşən şəhər” (1938), habelə “Gizli Bakı” (1940) və “Dünya dəyişir” əsərlərində “dəyərlərin və meyarların dəyişdiyi bir cəmiyyətdə” Hacı Zeynalabdin Tağıyev mənfi boyalarla təsvir edilmişdir [8, s.97]. ...Bunlar artıq müasir oxucunu inandıra bilmir. Sadəcə, bolşevik ideologiyasının təsiri ilə yazılan “Gizli Bakı” və “Döyüşən şəhər”də o dövrün həqiqi mənzərəsi bir növ gizli qalmışdı. Romanda (“Döyüşən şəhər”də) Bakı komissarlarının fəaliyyətinin olduğu kimi təsvir olunmamasını tarixi roman

tədqiqatçısı professor Yavuz Axundlu belə qeyd edir: “Şübhəsiz, Bakı komissarlarının əsl simasına yaxından bələd olan ədib o zaman onlar haqqında susmağı daha münasib bilmişdir”.

Necə yazılmasından asılı olmayaraq bu əsərlər Azərbaycanın mürəkkəb tarixi çağlarından Bakıda baş verən ziddiyyətli və taleyüklü mühüm hərəkətləri təsvir etməklə tarixin bədii şəkildə ifadəsinə xidmət etmişdir. Göründüyü kimi, bu məsələ tariximizin tədqiqi və dəyərləndirilməsində olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da bir çox hallarda dövrün siyasi tələblərinə tabe etdirilmişdir. Tarixi roman janrının tədqiqatçısı prof. Yavuz Axundlu deyilənləri nəzərdə tutaraq yazır: “Azərbaycan tarixi uzun illər tarixi həqiqətləri tam əks etdirə bilməmiş, bəzən də tarixçilərimiz bilə-bilə bu təkzibolunmaz həqiqətlərin üzərinə kölgə salmışlar. Bu cəhət tarixçilərlə bərabər bədii söz ustalarına da təsirsiz qalmamışdır. Onlar da tarixçilərlə bir sırada keçmiş yalnız müəyyən qərar və direktivlərin dəst-xəttinə uyğun bədii tədqiqat obyektinə çevirmişlər [1, s.169].

Beləliklə, inqilabi mövzular kimi əsər qəhrəmanları da ədəbiyyata köçürülməkdə idi. Təbii ki, ədəbiyyatşünas alim Akif Hüseynlinin qeyd etdiyi kimi, “həyat həqiqəti mövqeyindən yox, hansısa bir ideoloji mövqedən yaradılan əsər obyektivliyi mühafizə edə bilməz” [5, s.201]. Əsərin qayəsi humanist yazıçının “Vətən qayğısı, xalqa məhəbbət” prinsiplərindən doğmuşdur. Bu əsər tariximizin faciələrlə dolu bir çağına – XX əsrin başlanğıcının ictimai-siyasi mənzərəsini canlandırmağa həsr edilmişdir. “Tarixi əsərlərdə tarixin təhrifi” məsələsinə münasibətdə görkəmli filoloq-alim prof. Qəzənfər Kazımovun yüksək tələbkərlilik mövqeyindən söylənilmiş fikirlərini də əlavə etmək lazım gəlir: ədəbiyyat da tarix kimi tarixi düzgün əks etdirməlidir [6, s.68]. Bədii ədəbiyyat tarixdən çox oxunur, buna görə də onun düzgün və obyektiv mövqeyi daha vacibdir. Bu tələblərə cavab verməyən əsərlər sadəcə olaraq mövzunu korlamır, həm də dövrə yanlış münasibət yaratmaqla zərərli bir şey kimi ortaya çıxır. ...bunlar oxucunu çaşdırır, keçmişə münasibətini korlayır, tarixi duyumla yaranmış təsəvvürləri heçə endirir [6, s.68]. Bundan yalnız tarixi keçmişimiz deyil, həm də ədəbiyyatımız itirmişdir. Dünənimiz təhrif olunmuş, bədii sərvətimiz kasadlaşmış, bundan isə ən çox xalqımız ziyan çəkmişdir: milli şüurumuz, siyasi mədəniyyətimiz kasadlaşmış, ümumiyyətlə mənəvi ənənələrimizin davamında kəskin qırıqlıq əmələ gəlmişdir” [5, s.183].

Azərbaycan tarixinin bu dövrünün yeni baxışlar əsasında yaranması, şəksiz, ədəbiyyatın, mədəniyyətin və ictimai həyatın böyük hadisəsi kimi

qiymətləndirilməlidir. Əhməd Cavad Bakının Qafqaz İslam Ordusu və yerli birliklər tərəfindən azad edilməsinə həsr etdiyi “Ey əsgər” şeirində yazır:

Şu qarşıkı duman çıxan bacadan
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı!
Geciksəydin, məzlumların fəryadı
Yeri, göyü, kainatı yıxardı!

Nuri paşa və igid türk əsgərlərinin əfsanəvi qəhrəmanlığı, sayca özlərindən qat-qat üstün düşmən qüvvələrinə qalib gəlməsi dildən-dilə düşür. Belə bir qaynar mühitdə istiqlal hərəkatının atəşin bağından qopan, pərvəriş tapan türk millətçiliyi və hürriyyətçiliyi məfkurəsinə sahib çıxan Azərbaycan gəncliyinin diqqət mərkəzində fitri istedadı, yüksək intellekti və sanballı yaradıcılığı ilə yer alan gənc Cəfər Cabbarlı da var idi [8, s.89]. C.Cabbarlının “Trablis müharibəsi” və ya “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” pyesləri (1917) böyük siyasi şəxsiyyətlərin bədii şəxsiyyətə çevrilməsi mövzusunun həllinə yönəlmişdir. Əlbəttə, belə mövzular təkrarlanmış olsa belə, hələ də öz aktuallığını saxlamaqda, dəyəri və təsir gücünü mühafizə etməkdədir. “Bu, tarix vasitəsi ilə tərbiyə etmək istəyən, məlum həqiqətlərin bədii şərhində öz sözü, öz dəsti-xətti olan yazıçıya epik təsvir üçün qiymətli materialdır” [1, s.154]. 1917-ci il I Dünya müharibəsinin qızğın çağında tamaşaya qoyulan “Trablis müharibəsi”ndə yazıçı Ramiz obrazının prototipinin Nuru paşa olduğunu bəyan etdi. Nuru paşanın hərbi xadim və şəxsiyyət kimi onu heyran qoyduğunu və generalın Bakının xilas uğrundakı zəfər yürüşündən bəhs olunacaq yeni əsər yazacağına söz verdi. Cəfər Cabbarlının alovlu nitqi Nuru paşanı heyran qoymuşdu. General ziyafətdən sonra “arkadaş” adlandırdığı Cəfərin dəvətini qəbul edərək, onun qonağı oldu. Gənc olmasına baxmayaraq, istedadlı və böyük sənətkarın darısqal mənzil şəraiti generalı sıxır. Nuru paşanın bu istiqamətdəki təkliflərindən Cəfər minnətdarlıqla imtina edirdi. Lakin ertəsi gün Nuru paşanın göndərdiyi hədiyyələri Cəfərin anası Hacı Şahbikə xanım qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Bunlar bir ədəd nikelli dəmir çarpayı, daş güzgü, paltar üçün ayaqlı asılqan, divar saati və bəzi əşya və ləvazimatlardan ibarət idi [8, s.94]. Bir həftə sonra, 1918-ci il noyabrın 17-də Müttəfiq Dövlətlər Birliyinin hərbi hissələrinin Bakıya daxil olması ilə əlaqədar olaraq Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycandan geri çağırıldı. Nuri paşa arzu və iradəsinin əleyhinə olaraq, Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. C.Cabbarlı ziyafətdə verdiyi sözə əməl edərək, Nuri paşanın qəhrəmanlığından bəhs edən 5 pərdəli, 7 şəkilli “Bakı müharibəsi” adlı dram əsərini yaratdı [8, s.94]. AXC hökumətinin qurulmasından, habelə cümhuriyyətin süqutundan sonra burada qalib Azərbaycanı işğal edən bolşevik

işğalçılara qarşı Gəncə, Şuşa üsyanlarını təşkil edən Nuri paşanı xalq çox sevirdi. Ona və yaxın silahdaşları Xəlil paşaya, Cəmil Cahid paşaya həsr olunmuş şeirlər də bu sevginin təzahürü idi [11, s.612-613].

Yeni əsrdə müstəqilliyimizin elanı ilə həm də ədəbiyyatımıza, ictimai-siyasi düşüncəmizə on illər boyu susdurulmuş obrazlar, qadağan edilmiş ideyalar, yeni mövzular gətirildi. Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycan xalqı (və ədəbiyyatı) nə qədər susmağa məcbur edilsə də, öz tarixi həqiqətləri və şəxsiyyətlərini unutmaz, ona yadlaşa bilməz [4, s.184]. Lakin son illərdə şərait dəyişmiş, keçmişə yeni meyarlarla yanaşmağa diqqət artmış, tarix elmində, o cümlədən söz sənətində obyektiv tarixi həqiqətləri əks etdirmək meyli güclənmişdir” [1, s.169].

Nuri Paşa at belində Türkiyədən – Karsdan gəlir,
“Azərbaycan” deyə-deyə yenilməyən arslan gəlir!

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Mustafa Nuri paşa və onun silahdaşları – şanlı türk zabitləri barədə yazılan əsərlər gündən-günə çoxalaraq dillərə düşür. Şair Nəriman Həsənzadənin “Nuri Paşa” poeməsindən götürülmüş şeir parçası “Qafqaz İslam Ordusunun Zəfər marşı” kimi qəbul edilmiş və ona musiqi bəstələnmişdir:

Türkün döyüş bayrağında doğan aya, hilala bax,
Bu yürüşə, bu zəfərə, bu şanlı cah-cəlala bax,
Dalğalanan türk bayrağı istiqlaldan xəbər verir,
Türkün şanlı tarixinə zaman ər oğlu ər verir.

Şair hərarətlə vəsf etdiyi Nuri paşa obrazının timsalında qəhrəmanın tərcümeyi-halını onun mənsub olduğu millətin tərcümeyi-halı səviyyəsinə qaldırır: klassik dastanlardan gələn təbii bir yaradıcılıq enerjisi (və estetikası) ilə inandırır ki, adi insan da, böyük şəxsiyyət də milli tarixi missiya daşıyır. Millət o zaman güclü olur ki, ...böyük şəxsiyyətini tanıсын, onu yaddaşına (tarixinə) yazıb örnəyə çevirsin [3, s.76]. Odur ki, xalqımız bütün təhlükələrə baxmayaraq tarixin unutturduğu sovet irtica illərində belə bu borcu verməyə çalışmış, türk əsgərlərinin tənha məzarlarını qoruyub saxlamış, ona ibadətgah kimi baxmışdır [3, s.79].

Bununla bağlı fikirlərimizi möhkəmlətmək üçün Bəxtiyar Vahabzadənin “Tənha məzar” şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

Yolun kənarında tənha bir məzar,
Üstündə nə adı, nə soyadı var.

Ey yolçu, maşını əylə bu yerdə,
Soruş kimdir yatan tənha qəbirdə.
O bir türk zabiti – qəhrəman, mətin,
Doğma qardaşına yardıma gəldi.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Tənha məzar” adlı şeirindən götürülmüş bu misralar Şamaxı rayonunun Acıdərə kəndi deyilən ərazidə məzar daşına həkk edilmişdir: Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən başlayıb Bakı, Dərbənd istiqamətində Şamaxı, Salyan ərazisindən keçdiyi döyüş yolları üstündə şəhid məzarları qalmışdır. Zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarında qardaşlığın bənzərsiz örnəyi olan bu yadigarlar şeir, sənət mövzusunə çevrilmişlər. Bu sətirlərin müəllifinin də bir çox şairlərimizin səsində qatdığı sözü vardır:

Yolçu! Bu məzarda uyuyan şəhid,
Qardaşın qardaşa əmanətidir.
Odlar diyarının istiqlalına,
Qoca Türkiyənin zəmanətidir!
[Qabil].

Şeir bizdə tariximizin ədəbiyyatımızda əksi, başqa sözlə, tarixiliyin və bədiiiliyin vəhdəti təəssüratlarını doğurur [7, s.168].

Azərbaycandan uzaqlarda yaşayıb yaradan böyük yazıçı Çingiz Hüseynov öz romanını “Doktor N” adlandırırsa da bunu təkcə Nəriman Nərimanovla bağlı qəbul edilən romanda 1918-1920-ci il hadisələrini və Nərimanovla bərabər Məmməd Əmin Rəsulzadəyə də böyük yer verdiyini bildirir. Bununla da Azərbaycanın qarşısında duran iki böyük inkişaf yolunun mövcudluğunu diqqətə çatdırır. Romanda sonradan məhvə məhkum olmuş sovet yolu və digər milli müstəqillik yolu bu iki liderin adı ilə simvollaşdırılaraq təqdim olunmuşdur. Professor Nizami Cəfərov müstəqillik əldə olunduqdan sonra bu mövzularla bağlı ədəbiyyatımızda ayrı-ayrı yazıçıların, o cümlədən müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nəriman Həsənzadə yaradıcılığında ideya-məzmun istiqamətində gedən yeniliyi nəzərdə tutaraq yazırdı: “Bu əsərlərdə (Nuri paşa və digər şəxsiyyətlərimiz, habelə Qarabağ həqiqətləri barədə) Nəriman Həsənzadə həm epos təhkiyə-intonasiyasına, həm hadisələrin drammatizminə, həm də xarakterik detal-məqamların ictimai-estetik interpretasiyasına əsaslanmaqla bir şair, bir tarixçi, həm də bir mütəfəkkir-filosof kimi çıxış edir [4, s.183].

Nəriman Həsənzadə tarixi mövzuda qələmə aldığı “Nuru Paşa” (2009) poemasını yazmağa hazırlaşarkən hər hansı bir tarixçidən heç də az olmayan araşdırma işi aparmış, çox sayda mənbələrə müraciət etmiş, “bu qaynaqlar müəllifə əsərdə maraqlı döyüş səhnələri qurmağa, habelə tarixi şəxsiyyətlərin dəqiq, doğrudürüst və dolğun portretini yaratmağa kömək etmişdir [7, s.178].

N.Həsənzadə poema yaradıcılığına lirikadan gəlmişdir, bu da özünü şairin poemalarının lirik xarakterində kifayət qədər aydın göstərir [4, s.183]. Bu, onun böyük sevgi ilə yaratdığı Nuri paşa obrazına baxışında da özünü büruzə verir. O, şair üçün həm tarixi, həm də lirik qəhrəmandır. Poema xüsusi tərzdə hazırlanmış on beş sərbəst şeir parçasından ibarətdir. Nuri paşa və onun komandası altında qəhrəman türk ordusu əsgərlərinə sonsuz ehtiram şeirin hər misrasından, bu sevginin və hörmətin şairinə ifadəsindən sezilir. Bu bir həqiqətdir ki, bədiiyin ən mühüm əlaməti əsərin dilinin mükəmməlliyidir. Əsər üzrə müşahidələrimizin nəticələrini yenidən nəzərdən keçirək:

Türk can qoydu bu torpaqda,
 “Azərbaycan!” deyə-deyə.
 Tarix! Səni oxuyuram
 Mən türkə
 “Can” deyə-deyə.

N.Həsənzadənin müəllifi olduğu bu əsər Nuri paşa haqqında bioqrafik əsər deyildir. Belə əsərlər bizə tarix öyrədir; bədii əsər də öz növbəsində tarix kitabları tək o dövrlə bir nəfəs almağa, tanıyıb öyrənməyə, onu sevməyə kömək edir. Nəriman Həsənzadə səmimi şairdir. Onun “Fatehlərin varisi”, “Turanlı şahzadəm”, “Türkün qılınc ləhcəsi”, “Cəhənnəm səhnəsi” (Ermənilərin ölkənin hər guşəsində törətdiyi qırğına işarə ilə), “Alovların qucağına nazirin qardaşı gəlir”, “Vaxtın əli tətikdədir” və s. əsərləri də bu səmimiyyətdən, sevgidən yaranmış nümunələrdir.

Son günlərdə yazıçı H.Mirələmovun ictimaiyyətə, xüsusən müasir gənc nəsle xitabən yazdığı “Ənvər paşa” romanı böyük hadisəyə çevrildi. Kitab Azərbaycanın çətin çağlarında ona köməyə göndərilmiş Qafqaz İslam Ordusunun qurucusu və təşəbbüskarı, Türkiyənin Hərbi naziri İsmayıl Ənvər paşadan, onun qısa, lakin dolğun həyat yolu və mübarizəsindən bəhs edir.

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda, eləcə də Türkiyədə böyük müqavimət çıxışlarının başladılması və onun davam etdirilməsi yolunda xidmətləri olan Ənvər paşanın mübarizəsi kitabda tam dolğunluğu ilə öz ifadəsini tapmışdır. Belə əsərlər

qardaşlıq körpüləri sayılır, Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin vaxtilə saldırdığı “Ümid körpüsü” kimi.

Nəticə / Conclusion

Bu mənəvi və elmi-əxlaqi sərvətləri öyrənmək, onları təfəkkür süzgəcindən keçirərək müasir gəncliyin tərbiyəsində istifadə etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan ədəbi irsindəki keçmişimizə hörmət və diqqət, fikir və təcrübələrin, görkəmli şəxsiyyətlərin ölkəmizin tarixi ilə bağlı fikirlərinin öyrənilməsinə bu gün böyük ehtiyac vardır. Beləliklə, müəyyən mənada keçmişimizi, bir növ taleyimiz, tərcümeyi-halımız sandığımız tariximizi müasirlərimizə sevdirmək işində ədəbiyyatımızın da böyük rolu ortaya çıxır. Həqiqətən də tariximizin tədqiqi və sevdirməsində bədii ədəbiyyat nümunələri, o cümlədən tarixi əsərlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, Vətən sevgisini, tarixə məhəbbəti əks etdirmək, keçmişin səhifələrini işığa tutaraq bərpa etməklə canlandırmaq həmişə olduğu kimi bu gün də ədəbiyyatımızın mühüm vəzifələrindən sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundlu Y. (1998). Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı, Maarif. 179 s.
2. Bayramoğlu A. (2008). Cümhuriyyət ədəbiyyatında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Nurlar, s.531-562.
3. Cəfərov N. (2014). Tarixin tərcümeyi halı. Bakı, Elm və təhsil. 141 s.
4. Hüseyinli A. (2001). Həyat və sənət həqiqətləri. Bakı, 204 s.
5. Kazımov Q. (1997). Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Kitab Palatası. 576 s.
6. Nuriyeva Təkləli M. (2019). “Ədəbi-bədii yaradıcılıq və tarixi-mədəni irsin təbliği”. Sənət kəşfləri: Yaradıcılıq səadəti. Bakı, Elm və təhsil, s.164-179.
7. Rüstəmli A. (2009). Cəfər Cabbarlı. Həyatı və mühiti. Bakı, Elm yayınları. 226 s.
8. Rzayev Y. (2010). Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə. Bakı, Elm. 296 s.
9. Süleymanov M. (2013). Nuri Paşa və silahdaşları. Bakı, Nurlar. 536 s.
10. Гасанлы Дж. (2011). Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917-1920). Москва, Флинта. 664 с.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Xülasə» (Abstract), «Giriş» (Introduction) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Xülasə»də məqalənin əhatə dairəsi təsvir edilməli, «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (əgər varsa), işlədiyi qurumun adı, elektron poçt ünvanı və ölkə adı məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ «Xülasə» Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70-120 söz həcmində verilərək, tədqiqat işinin əhatə dairəsini təsvir etməlidir.
- ✓ «Açar sözlər» Azərbaycan və ingilis dillərində verilərək 3-5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6-15 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklin altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Kazımov Q. Bakı, 2007] və ya [1, s.52] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad*: Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil. 496 s.

b) *Jurnallara istinad*: Həsənova S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı, “N print studiya”, s.25-34.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s.314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР Б.И. 1988, № 4, s.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri*: İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>

6) Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 3 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya jurnalın saytı (<http://tall.edu.az>) üzərindən, ya da çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of "Abstract", "Introduction" and "Conclusion". The "Abstract" should mention the main aspects of the article, the "Introduction" should contain a thesis that will assert the main argument. In the "Conclusion" the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 14, interval – 1, 15, size 6-15 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Kazimov G. Baku, 2021] or [1, p.52], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the “Used Works or References” list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Kazimov G. (2007). Modern Azerbaijani language. Syntax. Baku, Tahsil. 496 p.

b) *References to journals*: Hasanova S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. "Teaching of Azerbaijani language and literature", № 4. Baku, “N print studio”, p.25-34.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p.314-316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.tall.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

7) The article must be submitted to the editorial office in 3 forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or through the journal's website (<http://tall.edu.az>), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «*Аннотация*» (Abstract), «*Введение*» (Introduction) и «*Заключение*» (Conclusion). В «*Аннотации*» должно указываться основные аспекты статьи, в «*Введении*» должно обосновываться актуальность темы, а «*Заключения*» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, А4 (210x297 мм), Times New Roman — 14, интервал — 1, 15, объем 6-15 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Казымов Г. Баку, 2021 г.] или [1, с.52] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т.). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных К сведению авторов требования к рукописям научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги*: Казимов Г. (2007). Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Баку, Тахсил. 496 с.

б) *Ссылка на журналы*: Гасанова С. (2021). Ашуг Алесгар и наш литературный язык. «Преподавание азербайджанского языка и литературы». № 4, Баку, «N print studio», с.25-34.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.)*: «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с.314-316.

г) *Диссертации и авторефераты*: Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с.44.

д) *Авторские свидетельства и патенты*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с.50 Langsam M., Savoca A. С.L. Патент 4759776, США, 1988

е) *Ссылки на веб-страницы*: Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>

б) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

7) Статью можно представить в редакцию в 3-х формах: либо по электронной почте (*tall@edu.gov.az*), либо через сайт журнала (*http://tall.edu.az*), либо в печатном формате автором статьи. В оригинале обязательна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежат журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитатов можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этике авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “**Ecoprint**” m tb asində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuŗdur.*

E-mail: masterkitab21@gmail.com

Tel.: +994 55 615 94 83

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri

ŗerti çap vərəqi: 9,5

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 150